लघुसिद्धान्तकौमुदी

লঘুসিদ্ধান্তকৌমুদী

ড° শিপ্ৰা পাইক

LOGHU SIDDHANTAKOUMUDI : Subject Book of Paninian Grammar of TDC Sanskrit (Major & Pass), a translation of original Laghusiddhanta Koumudi in Assamese by Dr. Sipra Paik and Published by Panchajanya Books, Bamunimaidam, Industrial Area,Guwahati-781021.

প্ৰকাশক ঃ **ড° শিপ্ৰা পাইক**

প্ৰথম প্ৰকাশ ঃ ১০ ফেব্ৰুৱাৰী, ২০১৭ চন

গ্ৰন্থস্বত্ব ঃ লেখিকাৰ দ্বাৰা সৰ্বস্বত্ব সংৰক্ষিত

অৰিহণা ঃ ২২০.০০ টকা

মুদ্ৰক ঃ
ইউনিক
উদ্যোগ পাম, বামুণীমৈদাম, গুৱাহাটী-২১
ভ্ৰাম্যভাষ ঃ ৯৮৬৪১১১৬৫৯,৯৪০১৯৬৩৯৪৬

ওঁ গং গণপতয়ে নমঃ
ওঁ নমঃ শিবায়

জয় জয় দেবি চৰাচৰসাৰে
কুচযুগ শোভিত মুক্তাহাৰে।
বীণাৰঞ্জিত পুস্তকহস্তে
ভগবতি ভাৰতি দেবি নমস্তে।

পাণিনীয় প্ৰবেশায় অৰ্থাৎ পাণিনি মুনি বিৰচিত অষ্টাধায়ী মহাব্যাকৰণে প্ৰবেশৰ নিমিত্ত আৰু ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ সহজবোধ্য ব্যাকৰণ পাঠৰ নিমিত্তে শ্ৰীমদ্ বৰদৰাজ ভট্টাচাৰ্য্য কৰ্ত্তৃক এই লঘুসিদ্ধান্ত কৌমুদীৰ অবতাৰণা কৰা হৈছে, লঘু সিদ্ধান্ত কৌমুদী ভট্টোজী দীক্ষিত কৰ্ত্তৃক বিৰচিত সিদ্ধান্ত কৌমুদী গ্ৰন্থৰ ক্ষুদ্ৰ সংস্কৰণ।

মই গৌহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ স্নাতক শ্ৰেণীৰ সংস্কৃত ব্যাকৰণ পাঠ্যসূচীৰ অন্তৰ্গত অধ্যায়সমূহ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ সুবিধাৰ্থে ইয়াত আলোচনা কৰাৰ মাথো প্ৰয়াস কৰিছো—

শিপ্ৰা পাইক

সমূহ সংস্কৃতানুৰাগী ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ উদ্দেশ্যে

ড° শিপ্ৰা পাইক

পাণিনীয় ব্যাকৰণ

বেদাৰ্থপ্ৰতিপাদক ষড়বেদাঙ্গৰ মাজত ব্যাকৰণক বেদশাস্ত্ৰৰ মুখ হিচাপে প্ৰাধান্য দিয়া হৈছে। ষড়বেদাঙ্গ কেইটা হ'ল — শিক্ষা, কল্প, ছন্দ, নিৰুক্ত, ব্যাকৰণ আৰু জ্যোতিষ। সেয়েহে কোৱা হৈছে—

ছন্দঃ পাদৌ তু বেদস্য হস্তৌ কল্পোঽথ পঠ্যতে।
জ্যোতিষাময়নং চক্ষুৰ্নিৰুক্তং শোত্ৰমচ্যতে।।
শিক্ষা ঘ্ৰাণং তু বেদস্য মুকং ব্যাকৰণং স্মৃতম্।
তস্মাৎ সাঙ্গমধীত্যেব ব্ৰহ্মলোকে মহীয়তে।

অৰ্থাৎ বেদাঙ্গত বেদশাস্ত্ৰৰ মুখে হিচাপে ব্যাকৰণক অগ্ৰাধিকাৰ দি কল্পনা কৰা হৈছে। ব্যাকৰণ শব্দটিৰ ব্যুৎপত্তি হ'ল — বি-আ-√কৃ ল্যুট্ কৰণে।

প্ৰাসঙ্গিকতা ৰক্ষা কৰি ইয়াতে ত্ৰিমুণি ব্যাকৰণৰ পুৰোধা বৈয়াকৰণ মহৰ্ষি পাণিনি সম্পৰ্কে ছাত্ৰসকলৰ উদ্দেশ্যে চমু এটা পৰিচয় দাঙি ধৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছো। 'ত্ৰিমুনি' শব্দৰ উচ্চাৰণৰ লগে লগে আমাৰ মনলৈ মুনি তিনিজনাৰ নাম আহে। তেখেতসকল হ'ল — পাণিনি, পতঞ্জলি আৰু কাত্যায়ন। মহৰ্ষি পাণিনিৰ কাল সম্পৰ্কে বিভিন্ন মনীষীসকলে বেলেগ বেলেগ মত পোষণ কৰি থাকে। কাৰ্ত্তিককাৰ কাত্যায়ন আৰু পাণিনি মুনিক সমসাময়িক কালৰ বুলি শাস্ত্ৰত উল্লেখ আছে। পাণিনীয় ব্যাকৰণ 'অষ্টাধ্যায়ী'ত পাণিনি মুনি 'শ্ৰবণ' আৰু 'যবণ' দুয়োটা শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে, ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰা যায় যে, পাণিনি ব্যাকৰণ বিক্ৰমৰ পৰা কমেও ২৮০০ বছৰ প্ৰাচীন আছিল।

পাণিনি মুনিৰ পিতৃদেৰ আছিল পাণি আৰু মাতৃৰ নাম আছিল দাক্ষী। পাণিনি মুনিৰ জন্ম ঠাই আছিল শালাতুৰ গাঁও, যি ঠাই বৰ্তমান পাকিস্তানৰ লাহোৰ প্ৰদেশত অৱস্থিত।

মহৰ্ষি পাণিনিৰ ব্যাকৰণৰ সূত্ৰবিলাকৰ আঠটা অধ্যায়ত বিভক্ত হোৱা বাবে তেওঁৰ ব্যাকৰণ গ্ৰন্থখনৰ নাম 'অষ্টাধ্যায়ী' বা 'অষ্টাধ্যায়ী সূত্ৰপাঠ'। ইয়াৰে প্ৰথম অধ্যায়ত সংজ্ঞা আৰু পৰিভাষা বৰ্ণন কৰা হৈছে। বিভক্ত্যৰ্থঃ আৰু সমাস দ্বিতীয় অধ্যায়ত সন্নিৰিষ্ট কৰা হৈছে। তৃতীয় অধ্যায়ত ধাতুৰ দ্বাৰা বিহিত প্ৰত্যয়সমূহৰ বিধান কৰা হৈছে। তদ্ধিত প্ৰত্যয়ৰ বিষয়ত চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম অধ্যায়ত বিশ্লেষণ কৰা হৈছে। প্ৰকৃতিসম্বন্ধি কাৰ্য সমন্বিতে তিঙ্ সন্ধি স্বৰ প্ৰভৃতিৰ নিৰূপণ ষষ্ঠ অধ্যায়ত পৰিলক্ষিত হয়। অঙ্গাধিকাৰ সম্বন্ধিত বিষয় সপ্তম অধ্যায়ত পোৱা যায়। প্ৰত্যয় সম্বন্ধিত বহুতো কাৰ্যৰ উল্লেখ সপ্তম অধ্যায়ত পৰিলক্ষিত হয়। শেষত দ্বিত্বসম্বন্ধি বিধানসমূহ অষ্টম অধ্যায়ৰ প্ৰথম চৰণত নিৰূপণ কৰা হৈছে। অষ্টম অধ্যায়ৰ দ্বিতীয় তৃতীয় চতুৰ্থপাদে দ্বিত্বস্বৰসন্ধি ষত্ব আৰু ণত্ব বিধায়ক সূত্ৰসমূহ সন্নিৰিষ্ট কৰা হৈছে।

পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ অধ্যায় বিভাজনবোৰ সূত্ৰপাঠক্ৰমানুসাৰী আছিল। সূত্ৰপাঠক্ৰম অনুসৰণ কৰি যে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা হৈছিল, ইয়াৰ উল্লেখ কাশিকাবৃত্তি গ্ৰন্থত আৰু ইয়াৰ ব্যাখ্যগ্ৰন্থসমূহত উল্লেখ আছে, বিক্ৰমাব্দৰ একাদশ শতাব্দীৰ পৰা প্ৰক্ৰিয়াক্ৰমে পাণিনীয় সূত্ৰবিলাক সংকলন কৰি পঠন পাঠনৰ মাধ্যমে ক্ৰমে 'অষ্টাধ্যায়ী সূত্ৰপাঠ'ৰ উত্তৰোত্তৰ পূৰ্ণতা লাভ সম্ভৱ হৈছে। বিশেষজ্ঞসকলৰ মতে পাণিনি সূত্ৰবিলাক সম্পূৰ্ণৰূপত বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিত লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে। সেয়েহে, এই সূত্ৰপাঠৰ পূৰ্ণজ্ঞান লাভ কৰিব হ'লে কিছু বিশেষ শব্দ বা পদ্ধতি (Technical term) সম্বন্ধে জ্ঞান থকা আৱশ্যক। যেনে — অনুবৃত্তি, পূৰ্বং, পৰম্, ত্ৰিপাদী, সপাদসপ্তাধ্যায়ীং প্ৰতি ত্ৰিপাদ অসিদ্ধা, বাধ্যবাধকভাৱ, অধিকাৰ সূত্ৰ, বিপ্ৰতিষেধে পৰং কাৰ্যম্, পূৰ্বত্ৰাসিদ্ধম্ ইত্যাদিৰ জ্ঞান নহ'লে সূত্ৰপাঠত বিশেষ অসুবিধা হ'ব।

মহামুনি কাত্যায়ন

কাত্যায়ন আৰু পতঞ্জলিক সমসাময়িক বুলি কোৱা হয়। কাত্যায়ন স্মৃতিকাৰ আৰু বাৰ্ত্তিককাৰ দুই-ই আছিল। কাত্যায়ন দাক্ষিণাত্যবাসী আছিল। বাৰ্ত্তিকৰ লক্ষণটো হ'ল—

উক্তানুক্তদুৰুক্তানাং চিন্তা যত্র প্রবৰ্ত্ততে।
তং গ্রন্থং বাৰ্ত্তিকং প্রাহুবাৰ্ত্তিকজ্ঞা মনীষিণঃ।।

কাত্যায়নৰ বাৰ্ত্তিক পাণিনি ব্যাকৰণৰ এক মহত্বপূৰ্ণ অঙ্গ। কিয়নো বাৰ্ত্তিক বিনা পাণিনি ব্যাকৰণ অসম্পূৰ্ণ বুলি কোৱা হয়।

ভগৱান্ পতঞ্জলি

ভগৱান পতঞ্জলি দ্বাৰা বিৰচিত ব্যাকৰণ 'মহাভাষ্য' এখন শ্ৰেষ্ঠ গ্ৰন্থ। কেৱল ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰেই নহয়, মহাভাষ্য সমগ্ৰ বাঙ্ময়ৰ উৎসস্বৰূপ।

ভগবান পতঞ্জলি দ্বাৰা ৰচিত দুটা প্ৰধান গ্ৰন্থ হ'ল —
১) পাতঞ্জলযোগসূত্ৰম্
২) ব্যাকৰণমহাভাষ্যম্

কৈয়টে মহাভাষ্যৰ টীকাত মঙ্গলাচৰণত লিখিছে —
যোগেন চিন্তস্য পদেন বাচাং মলং শৰীৰস্য চ বৈদ্যকেন।
যোऽপাকৰোত্তং প্ৰবৰং মুনীনাং পতঞ্জলিং প্ৰাঞ্জলিৰানতোऽস্মি।

মহামহিম ভট্টোজিদীক্ষিত সিদ্ধান্তকৌমুদীৰ ৰচয়িতা। পাণিনি মুনিৰ 'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ সূত্ৰবোৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ অধ্যয়নৰ সুবিধাৰ্থে সহজ কৰি পৰিবেশন কৰিছে। পৰবৰ্তীকালে বিদ্বদ্‌বৰেণ্য শ্ৰীবৰদৰাজ আচাৰ্যয়ে পাণিনীয় অষ্টাধ্যায়ী গ্ৰন্থত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ প্ৰবেশৰ নিমিত্তে 'লঘুসিদ্ধান্তকৌমুদী'ৰ অৱতাৰণা কৰিলে।

নন্দিকেশ্বৰ কৃত কাশিকাত উল্লেখ আছে—
নৃত্যাবসানে নটৰাজৰাজো ননাদ ঢক্কাং নৱপঞ্চবাৰম্।
উদ্ধৰ্ত্তুকামঃ সনকাদিসিদ্ধানেতদ্‌বিমৰ্শম্ শিবসূত্ৰজালম্।

উল্লেখ আছে শিৱৰ ডমৰুৰ পৰা চৈধ্যটা মাহেশ্বৰ সূত্ৰৰ উৎপত্তি হৈছে। পাণিনিয়ে এই সূত্ৰবিলাকক মাহেশ্বৰ সূত্ৰ কোৱাৰ উপৰিও ইয়াৰ মাধ্যমে সংস্কৃতভাষাৰ কাৰণে স্বৰবৰ্ণ আৰু ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ পৰা প্ৰয়োজনীয়তাৰ কথাও বিশেষভাৱে উল্লেখ কৰিছে।

শিপ্ৰা পাইক

সূচীপত্ৰ

১। अथ संज्ञाप्रकरणम्	—	১৩
২। अथ अच्सन्धिप्रकरणम्	—	১৫
৩। अथ हल्सन्धिप्रकरणम्	—	১৭
৪। अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम्	—	১৯
৫। अथ लकारार्थप्रकरणम्	—	২০
৬। अथ कृदन्ते कृत्यप्रकरणम्	—	২১
৭। अथ पूर्वकृदन्तप्रकरणम्	—	২২
৮। अथोणादिप्रकरणम्	—	২৪
৯। अथोत्तरकृदन्तप्रकरणम्	—	২৫
১০। अथ कारकप्रकरणम्	—	২৭
১১। अथ समासप्रकरणम्		
ক) अथ केवलसमास:	—	২৮
খ) अथाव्ययीभावसमास:	—	২৯
গ) अथ तत्पुरुषसमास:	—	৩০
ঘ) अथ बहुव्रीहिसमासप्रकरणम्	—	৩৩
ঙ) अथ द्वन्द्वसमासप्रकरणम्	—	৩৪
চ) अथ समासान्तप्रकरणम्	—	৩৫
ছ) अथ साधारणप्रत्ययप्रकरणम्	—	৩৫
জ) अथ अपत्याधिकारप्रकरणम्	—	৩৬
ঝ) अथ प्रागिबीयप्रकरणम्	—	৩৭
ঞ) अथ स्वार्थिकप्रकरणम्	—	৩৮
ট) अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्	—	৩৯
১২। অসমীয়া অনুবাদ	—	৪২-১১২

।।श्रीः।।

लघुसिद्धान्तकौमुदी

अथ संज्ञाप्रकरणम्

नत्वा सरस्वतीं देवीं शुद्धां गुण्यां करोम्यहम्।
पाणिनीयप्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमुदीम्।।

अइउण् १ । ऋऌक् २। एओङ् ३। ऐऔच् ४। हयवरट् ५। लण् ६। ञमङणनम् ७। भमञ् ८। घढधष् ९। जबगडदश् १० खफछठथचटतव् ११। कपय् १२। शषसर् १३। हल् १४।

इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञाऽवर्थानि। एषामन्त्या इतः। हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः लण्मध्ये त्वित्संज्ञकः।

हलन्त्यम् १।३।३।। उपदेशेऽन्त्यं हलित् स्यात्। उपदेश आद्योच्चारणम्। सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र। अदर्शनं लोपः १। १ ६०।। प्रसक्तस्याऽदर्शनं लोपसंज्ञं स्यात्। तस्य लोपः १। ३। ६।। तस्येतो लोपः स्यात्। णादयोऽणाद्यर्थाः। आदिरन्त्येन सहेता १।१।७१।। अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात्। यथा-'अण्'-इति अइसवर्णानां संज्ञा। एवमच्-हल् अलित्यादयः। ऊकालोऽज्भृस्वदीर्घप्लुतः१।२।२७।। उश्च ऊश्च उइश्च वः। वां काल इव कालो यस्य सोऽच क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात्।। स प्रत्येकमुदात्तादिमेदेन त्रिधा। उच्चैरुदात्तः १। २। २६ ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात्। नीचैरनुदात्तः १।२।३०।। ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेष्वधोभागे निष्पन्नोऽजनुदात्तसंज्ञः स्यात्। समाहारः स्वरितः १।२।३१।। उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात्। स नवबिधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकत्वाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा। मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः १। १। ८।। मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात्। तदित्थम्—अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः। ऌवर्णस्य द्वादश तस्य दीर्घाभावात्। एचामपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात्।। तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् १। १। ८।। ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात्।*ऋऌवर्णायोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्। अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः। इचुयशानां तालु। ऋटुरषाणां मूर्धा। ऌतुलसानां दन्ताः। उपूपध्मानीयानामोष्ठौ।

ञमङणनानां नासिका च। एदैतोः कण्ठतालु। ओदौतोः कष्टोष्ठम्। वकारस्य दन्तोष्ठम्। जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्। नासिकाऽनुस्वारस्य। यत्नो द्विधा आभ्यन्तरो, वाह्यश्च। आद्यः पञ्चधा स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृतसंवृतभेदात्। तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम्। ईषत्पृष्टमन्तःस्थानाम्। ईषद्विवृतमूष्मणाम्। विवृतं स्वाराणाम। ह्रस्वस्याऽवर्णस्य प्रयोगे संवृतम्। प्रक्रियादशायां तु— विवृतमेव। बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा। विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति। खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्व। हशः संवारा नादा घोषाश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाऽल्पप्राणाः। वर्णाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः। कादयो मावसानाः स्पर्शाः। यणोऽन्तःस्थाः। शल ऊष्माणः। अचः स्वराः।ᳵक ᳵख इति कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश; जीह्वामूलीयः। प फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः।'अं''अः' इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ।। अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः १। १। ६९।। प्रतीयते-बिधीयते इति प्रत्ययः। अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात्। अत्रैवाऽण् परेण णकारेण। कु-चु-टु-तु-पु एते उदितः। तदेवम्-अ इत्यष्टादशानां संज्ञा। तथेकारोकारौ। ऋकार-त्रिशतः। एवम्-ऌकारोऽपि। एचो द्वादशानाम्। अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा। तेनाऽनुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा।। परः सन्निकर्षः संहिता १।४।१०९।। वर्णनामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात्। हलोऽनन्तराः संयोगः १।१।७।। अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः।। सुप्तिङन्तं पदम् १।४।१४।। सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्तात्।

।। इति संज्ञाप्रकरणम्।।

अथ अच्सन्धिप्रकरणम्

इको यणचि ६।१।७७।। इकः स्थाने यण् स्वादचि संहितायां विषये। ‘सुधी उपास्यः’ इति स्थिते। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १।१।६६।। सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणऽव्यवहितस्य पूर्वस्यः बोध्यम्। स्थानेऽन्तरतमः १।१।५०।। प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात्। सुधय उपास्य इति जाते। अनचि च ८।४।४७।। अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो, न त्वचि। इति धकारस्य द्वित्वम्। झलां जश् झशि ८।४।५३।। स्पष्टम्। इति पूर्वधकारस्य दकारः। संयोगान्तस्य लोपः ८।२।२३।। संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात्। अलोऽन्त्यस्य १।१।५२।। षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्याऽल आदेशः स्यात्। इति यलोपे प्राप्ते *यणः प्रतिषेधो वाच्यः* सुद्ध्युपास्यः। मद्ध्वरिः। धात्रंशः। लाकृतिः।

एचोऽयवायावः ६।१।७८।। एचः कमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि। यथासंख्यमनुदेशः समानाम् १।३।१०।। समसम्बन्धी विधिर्यथासङ्ख्यं स्यात्। हरये। विष्णवे। नायकः। पावकः।। वान्तो यि प्रत्यये ६।१।७६।। यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः। गव्यम्। नाव्यम्। *अध्वपरिमाणे च। गव्यूतिः। अदेङ् गुणः १।१।२।। अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात्। तपरस्तत्कालस्य १।१।७०।। तः परो यस्मात् स च तात्परश्चोच्चार्यमाणः समकालस्यैव संज्ञा स्यात्। आद्गुणः ६।१।८७।। अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात्। उपेन्द्रः। गङ्गोदकम्।। उपदेशेऽजनुनासिक इत् १।३।२।। उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्सञ्ज्ञः स्यात्। प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः। लण्सूत्रस्थाऽवर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा।। उरण् रपरः १।१।५१।।‘ऋ’ इति त्रिशतः सञ्ज्ञेत्युक्तम्। तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते। कृष्णर्द्धिः। तवल्कारः। लोपः शाकल्यस्य ८।३।१६।। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपो वाऽशि परे। पूर्वत्रासिद्धम् ८।२।२।। सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परंशास्त्रंमसिद्धं स्यात्। हर इह। हरयिह। विष्ण इह। विष्णविह।

वृद्धिरादैच् १।१।१।। आदैच्च वृद्धि स्यात्। वृद्धिरेचि ६।१।८८।। आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। गुणापवादः। कृष्णैकत्वम्। गङ्गौघः। देवैश्वर्यम्।

कृष्णौत्कण्ठयम्। एत्येधत्यूठ्सु ६।१।८९।। अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। उपैति। उपैधते। प्रष्ठौहः। एजाद्योः किम्? उपेतः माभवान प्रेदिधत्। *अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्। अक्षौहिणी सेना। *प्रादूहोढोढ्योषैष्येपु। प्रौहः। प्रौढः। प्रौढिः। प्रैषः। प्रैष्यः। *ऋते च तृतीयासमासे। सुखेन ऋतः सुखार्तः। तृतीयेति किम्? परमर्तः। *प्र-वत्सतर-कम्बल-वसना-र्ण-दशानामृणे। प्रार्णम्। वत्सतरार्णम्। इत्यादि।। उपसर्गाः क्रियायोगे? १।४।५९।। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः। प्र परा अप अप सम अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अमि प्रति परि उप एते प्रादयः।। भूवादयो धातवः १।३।१।। क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः। उपसर्गादृति धातौ ६।१।९१।। ऋवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। प्रार्च्छति। एङि पररूपम् ६।१।६४।। आदुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात्। प्रेजते। उपोषति। अचोऽन्त्यादि टि १।१।९४।। अचां मध्ये योऽन्त्यः स ऋादिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात्। *शकन्ध्वादिु पररूपं वाच्यम्। तच्च टेः। शकन्धुः। कर्कन्धुः। मनीषा। आकृतिगणोऽयम्। मार्त्तण्डः। ओमाङोश्च ६।१।६५।। ओमि अङि चाऽत्परे पररूपमेकादेशः स्यात्। शिवायोंनमः। शिव-एहि। अन्तादिवच्च ६।१।८५।। योऽयमेकादेशः स पूर्वस्याऽन्तवत्परस्यादिवत्स्यात्। शिवेहि। अकः सवर्णे दीर्घः ६।१।१०१।। अकः सवर्णेऽचि परे पूर्वपरयोदीर्घ एकादेशः स्यात्। दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णूदयः। होतृकारः। एङः पदान्तादति ६।१।१०६।। पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेऽव। विष्णोऽव। सर्वत्र विभाषा गोः ६।१।१२२।। लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात् पदान्ते। गो अग्रम्। गोऽग्रम्। एङन्तस्य किम्? चित्रग्वग्रम्। पदान्ते किम्? गोः। अनेकाल् शित्सर्वस्य १।१।५५। अनेकाल् य आदेशः शिदादेशश्च स सर्वस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने स्यात्।। — इति प्राप्ते ङिच्च १।१।५३।। ङिदनेकालप्यन्त्यस्यैव स्यात्। अवङ् स्फोटायनस्य ६।१।१२३।। पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वा स्यादचि। गवाग्रम्। गोऽग्रम्। पदान्ते किम्? गवि।। इन्द्रे च ६।१।१२४।। गोरवङ् स्यादिन्द्रे। गवेन्द्रः।। दूराद्धूते च ८।२।८४।। दूरात् सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा स्यात्। प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६।१।१२५।। एतेऽचि प्रकृत्या स्युः। आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति।। ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् १।१।११।। ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यं स्यात्। हरी एतौ।

विष्णू इमौ। गङ्गे अमू। अदसो मात् १।१।१२।। अस्मात् परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः। अमो ईशाः। रामकृष्णावमू आसाते। मात्किम्? अमुकेऽत्र चादयोऽसत्त्वे १।४।५७।। अद्रव्यार्थाश्चदयो निपाताः स्युः। प्रादयः १।४।५८।। एतेऽपि तथा स्युः।। निपात एकाजनाङ् १।२।४।। एकोऽच् निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात्। इ इन्द्रः। ङ उमेशः। वाक्यस्मरणयोरङित्। आ एवं नु मन्यसे? आ एवं किल तत्। अन्यत्र ङित्। ईषदुष्णम् ओष्णाम।। ओत् १।१।१५।। ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात्। अहो ईशाः।। सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे १।१।१६।। सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो बा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे। विष्ण इति। विष्णविति।। मय उञो वो वा ८।३।३३।। मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि। किम्बुक्तम्। किमु उक्तम्। इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६।१।१२७।। पदान्ता इको हस्वा वा स्युरसवर्णेऽचि परे। ह्रस्वविधिसामार्थ्यान्न स्वरसन्धिः। चकि अत्र। चक्रयत्र। पदान्ता इति किम्? गौयौं। अचो रहाम्यां द्वे ८।४।४६।। अचः पराम्यां रेफहकाराम्यां परस्य यरो द्वे दा स्तः। गौयौ। *न समासे। वाप्यश्वः। ऋृत्यकः ६।१।१२८।। अति परे पदान्ता अकः प्राग्वद्वा। व्रह्म ऋषिः व्रह्मऋषिः। पदान्ताः किम्? आर्च्छत्।

।। इति अच्सन्धिप्रकरणम्।।

अथ हल्सन्धिप्रकरणम्

स्तोः श्चुना श्चु ८।४।४०।। सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाम्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः। रामश्शेते। रामश्चिनोति। सच्चित्। शाङ्गिञ्जय। शात् ८।४।४४।। शापरस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात्। विश्नः। प्रश्नः। ष्टुना ष्टुः ८।४।४१।। स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात्। रामष्षष्ठः। रामष्टीकते। पेष्टा। तट्टोका। चकिण्ढौकसे। न पदान्ताट्टोरनाम् ८।४।४३।। पदान्ताट्टवर्गात्परस्याऽनामः स्तोः ष्टुर्न स्यात्। षट् सन्तः। षट् ते। पदान्तात्किम्? ईट्टे। टोः किम्? सपिंष्टमम्। *अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम्। षण्णाम्। षण्णवतिः। षण्णगर्य्यः। तोः षि ८।४।४३।। तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम्। सन्षष्ठः। झलां जशोऽन्ते ८।२।३६।। पदान्ते झलां जशः स्युः। वागीशः। यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८।४।४५।। यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात्। एतन्मुरारिः। एतद्मुरारिः। *प्रत्यये भाषायां नित्वम्। तन्मात्रम्।

चिन्मयम्। तोर्लि ८।४।६०।। तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात्। तल्लयः। बिद्वाँल्लिखति। नकारस्याऽनुनासिको लकारः। उदः स्थास्तम्भोःपूर्वस्य ८।४।६१।। उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात्। तस्मादित्युत्तरस्य १।१।६७।। पञ्चमीनिर्देशेन कियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाऽव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम्। आदेः परस्य १।१।५४।। परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्वोध्यम्। इति सस्य थः। झरो झरि सवर्णे ८।४।६५।। हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात् सवर्णे झरि। खरि च ८।४।५५। खरि परे झलां चरः स्युः। इत्युदो दस्य तः। उत्थानम्। उत्तम्भनम्। भूयो होऽन्यतरस्याम् ८।४।६२।। झयः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णः स्यात्। नादस्य घोषस्य संवारस्य महाप्राणस्य तादृशो वर्गचतुर्थः। वाग्धरिः। वाग्हरिः। शश्छोऽटि ८।४।६३।। पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि। तद् शिव इत्यत्र दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते 'खरिचे'ति जकारस्य चकारः। तच् शिवः। तच्छिवः। *छत्वममीति वाच्यम्। तछ्च्छलोकेन। मोऽनुस्वारः ८।३।२३।। मान्तस्य पदस्याऽनुस्वारः स्याद्धलि। हरिं वन्दे। नश्चाऽपदान्तस्य झलि ८।३।२४।। नस्य मस्य चाऽपदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात्। यशांसि। आक्रंस्यते। झलि किम्? मन्यसे। अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ८।४।५८।। स्पष्टम्। (अनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णः स्यात्)। शान्तः। वा पदान्तस्य ८।४।५९।। पदान्तस्याऽनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात्। त्वङ्करोषि। त्वं करोषि। मो राजि समः क्कौ ८।३।२५।। क्किबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात्। सम्राट्। हे मपरे वा ८।३।२६।। मपरे हकारे परे मस्य मो वा स्यात्। किम् ह्मलयति। किं ह्मलयति। *यवलपरे यवला वा। कियँ ह्यः। किं ह्यः। किवँ ह्वलयति। किं ह्वलयति। किल्ँ ह्लादयति। किं ह्लादयति। नपरे नः ८।३।२७।। नपरे हकारे परे मस्य नो वा स्यात्। किन् ह्नुते। किं ह्नुते। आद्यन्तौ टकितौ १।१।४६।। टित्कितौ यस्योत्क्तौ तस्य कमादाद्यन्तावयवौ स्तः। षट्त्सन्तः। षट्सन्तः। ङ्णोः कुकटुक् शरि ८।३।२८।। ङकारणकारयोः कुकटुकावागमौ वा स्तः शरि। *चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्। प्राङ्ख्षष्ठः। प्राङ्क्षष्ठः। प्राङ्षष्ठः। सुगण्ठषष्ठः। सुगण्टषष्ठः। सुगण्षष्ठः। ङः सि धुट् ८।३।२६।। ङात्परस्य सस्य धुड् वा स्यात्। नश्च ८।३।३०।। नान्तात्परस्य सस्य धुड् वा स्यात्। सन्त्सः सन्सः। शि तुक् ८।३।३१।। पदान्तस्य नस्य शे परे तुग्वा स्यात्। सञ्छम्भुः। सञ्च्छम्भुः। सञ्च्शम्भुः। सञ्शम्भुः। ङमो

ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् ८।३।३२।। ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याऽचो नित्यं ङमुडागमः स्यात्। प्रत्यङ्ङात्मा। सुगण्णीशः। सन्नच्युतः। समः सुटि ८।३।५। समो रुः स्यात् सुटि। अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ८।३।२। अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात्। अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ८।३।४। अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात्। खरवसानयोर्विसर्जनीयः ८।३।१५। खरि ऋवसाने च पदान्तस्य रेफस्य विसर्गः स्यात्। *सम्पुङ्कानां सो वक्तव्यः। संस्स्कर्ता। संस्स्कर्ता। पुमः खय्यम्परे ८।३।६। अम्परे खयि पुमो रुः स्यात्। पुंस्कोकिलः। पुंस्कोकिलः। नश्छव्यप्रशान् ८।३।७। अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य रुः स्यात्, न तु प्रशान्शव्दस्य। विसर्जनीयस्य सः ८।३।३४।। खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात्। चक्रिँस्त्रायस्व। चकिंस्त्रायस्व। अप्रशान् किम्? प्रशान् तनोति। पदान्तस्येति किम्? हन्ति। नॄन् पे ८।३।१०।। नृनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे। कुप्वोः ꣾ क ꣾ पौ च ८।३।३७।। कवर्गे पवर्गे च परे विसर्गस्य ꣾ क ꣾ पौ स्तः। चाद्विसर्गः। नॄँ ꣾ पाहि। नॄँः पाहि। नॄं ꣾ पाहि। नॄंः पाहि। नॄन् पाहि। तस्य परमाम्रेडितम् ८।१।२।। द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितं स्यात्। कानाम्रेडिते ८।३।१२।। कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे। काँस्कानू। कांस्कान्। छे च ६।१।७३।। ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्। शिवच्छाया। पदान्ताद्वा ६।१।७६।। दीर्घात् पदान्ताच्छे परे तुग् वा स्यात्। लक्ष्मीच्छाया। लक्ष्मीछाया।

॥ इति हल्सन्धिप्रकारणम्॥

अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम्

विसर्जनीयस्य सः ८।३।३४।। खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात्। विष्णुस्त्राता। वा शरि ८।३।३६।। शरि विसर्गस्य विसर्गो वा स्यात्। हरिः शेते। हरिश्शेते। ससजुषो रुः ८।२।६६।। पदान्तस्य सस्यः, सजुष्शब्दस्य च रुः स्यात्। अतो रोरप्लुतादप्लुते ६।१।११३।। अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति। शिबोऽर्च्यः। हशि च ६।१।११४।। अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि। शिवो वन्द्यः। भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ८।३।१७।। एततपूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि। देवा इह। देवायिह। भोस् भगोस् अघोस् इति सान्ता निपाताः।

तेषां रोर्यत्वे कृते हलि सर्वेषाम् ८।३।२२।। भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य यस्य लोपः स्याद्धलि। भो देवाः। भगो नमस्ते। अघो याहि। रोऽसुपि ८।२।६९।। अहो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि। अहरहः। अहर्गणः। रो रि ८।३।१४।। रेफस्य रेफे लोपः स्यात्! ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ६।३।१११। ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याऽणो दीर्घः स्यात्। पुना रमते। हरी रम्यः। शम्मू राजते। अणः किम्? तृढः। वृढः। मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्के रो रोति लोपे च प्राप्ते। विप्रतिषेघेपरं कार्यम् १।४।२।। तुल्यबलविरोधे परं कार्य स्यात्। इति लोपे प्राप्ते। पूर्वत्राऽसिद्धमिति रो रोत्यस्याऽसिद्धत्वादुत्त्वमेव। मनोरथः। एततदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ६।१।१३२।। अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तुञ्समासे। एष विष्णुः। स शम्भुः। अकोः किम्? एषको रुद्रः। अनञ्समासे किम्? असः शिव।। हलि किम्? एषोऽत्र। सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ६।१।१३४।। स इत्यस्य सोर्लोपः। स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्य्येत। सोमामविड्डि प्रभृतिम्। सैष दाशरथी रामः। इति विसर्गसन्धिः प्रकरणम्।

॥ इति विसर्गसन्धिप्रकरणम्॥

अथ लकारार्थप्रकरणम्

अभिज्ञावचने लृट् ३।२।११२। स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट्। लङोऽपवादः। वस निवासे। स्मरसि कृष्ण। गोकुले वत्स्यामः। एवं 'बुध्यसे'— 'चेतयसे' इत्यादिप्रयोगेऽपि। न यदि ३।२।११३। उद्योगे उक्तं न। अभिजानासि कृष्ण! यद्धने अमुञ्ज्महि? लट् स्मे ३।२।१९८। लिटोऽपवादः। यजति स्म युधिष्ठिरः। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ३।३।१३१। वर्तमान ये प्रत्यया उक्तास्ते वर्तमानसामीप्ये भूते मविष्यति च वा स्युः। कदाऽऽगतोऽसि? अयमागच्छामि, अयमागमं वा। कदा गमिसि?। एष गच्छामि, गमिंष्यामि वा। हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३।३।१५६। हेतुहेतुमतोर्लिङ् वा स्यात्। कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात्। कृष्णं नंस्यति चेत्मुखं यास्यति। भविष्यत्येवेष्यते। नेह— हन्तीति बलायते। विधिनिमन्त्रऐति लिङ्। विधिः प्रेरणं मृत्यादेनिंकृष्टस्य प्रवर्तनम्। यजेत। निमन्त्रणं— नियोगकरणम्, आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम्। इह भुञ्जीत। आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा। इहाऽऽसीत्। अधीष्टं सत्कारपूर्वको

व्यापार:। पुत्रमध्यापयेद् भवान्। सम्प्रश्न: सम्प्रधारणम्। किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम्? प्रार्थनं याच्ञा। भो भोजनं लभेय। एवं लोट्।

।। इति लकारार्थप्रकरणम्।।

अथ कृदन्ते कृत्यप्रकरणम्

धातो: ३।१।९१।आ तृतीयाध्यायसमाप्तेर्ये प्रत्ययास्ते धातो: परे स्यु: आ कृदतिङिति कृत्संज्ञा। वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ३।१।९४। अस्मिन्धात्वधिकारे-ऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात्, स्त्र्यधिकारोक्तं विना। कृत्या: ३।१।९५। ण्वुल्तृचावित्यत: प्राक् कृतसंज्ञा: स्यु:। कर्तरि कृत् ३।४।६७। कृत्प्रत्यय: कर्तरि स्यात्। इति प्राप्ते— तयोरेवकृत्यक्तखलर्था: ३।४।७०। एते भावकर्मणोरेव स्यु:। तव्यत्तव्यानीयर: ३।१।९६। धातोरेते प्रत्यया: स्यु:। एधितव्यम्, एधनीयं त्वया। भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च। चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया। *केलिमर उपसंख्यानम्। पचेलिमा माषा:। पक्तव्या इत्यर्थ:। भिदेलिमा: सरला:। भेत्तव्या इत्यर्थ:। कर्मणि प्रत्यय:। कृत्यल्युटो बहुलम् ३।३।११३।

क्वचित्प्रवृत्ति: क्वचिदप्रवृत्ति: क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति।।

स्नात्यनेनेति स्नानीयं चूर्णम्। दीयतेऽस्मै दानीयो विप्र:। अचो यत् ३।१।९७। अजन्ताद्धातोर्यत् स्यात्। चेयम्। ईद्यति ६।४।३५। यति परे आत ईत्स्यात्। देयम्। ग्लेयम्। पोरदुपधात् ३।१।९७। पवर्गान्तादुदुपधाद्यत्स्यात्। ण्यतोऽपवाद:। शप्यम्। लभ्यम्। एतिस्तुशास्वृहजुष: क्यप् ३।१।१०९। एभ्य:क्यप् स्यात् ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६।१।७१। इत्य:। स्तुत्य:। शासु अनुशिष्टौ। शास इदङ्हलो: ६।४।३४। शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ङिति। शिष्य:। कृत्य:। आदृत्य:। जुष्य:। मृजेर्विभाषा ६।१।११३। मृजे: क्यब्वा स्यात्। मृज्य:। ऋहलोर्ण्यत् ३।१।१२४। अवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्। कार्यम्। हार्यम्। धार्यम्। चजो: कु घिण्ण्यतो: ७।३।५२। चजो: कुत्वं स्याद्धिति ण्यति च परे। मृजेर्वृद्धि: ७।२।११४। मृजेरिको वृद्धि: स्यात्सार्व-धातुकार्धधातुकयो:। मार्ग्य:। भोज्यं भक्ष्ये ७।३।६६। भोग्यमन्यत्।

।। इति कृत्यप्रकरणम्।।

अथ पूर्वकृदन्तप्रकरणम्

ण्वुल्तृचौ ३।१।१३३। धातोरेतौ स्त:। कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे। युवोरनाकौ ७।१।१।। 'यु' 'वु' एतयोरनाकौ स्त:। कारक:। कर्ता। नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच: ३।१।१३४। नन्द्यादेर्ल्यु:, ग्रह्यादेर्णिनि: पचादेरच् स्यात्। नन्दयतीति नन्दन:। जनमर्दयतीति जनार्दन:। लवण:। ग्राहो। स्थायी। मन्त्री। पचादिराकृतिगण:। इगुपधज्ञाप्रीकिर: क: ३।१।१३५। एभ्य: क: स्यात्। बुध:। कृश:। ज्ञ:। प्रिय:। किर:। आतश्चोपसर्गे ३।१।१३६। प्रज्ञ:। सुग्ल:। गेहे क: ३।१।१४४। गेहे कर्तरि ग्रहे: क: स्यात्। गृहम्। कर्मण्यण ३।२।१। कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्यय: स्यात्। कुम्भं करोतीति कुम्भकार:। आतोऽनुपसर्गे क: ३।२।३। आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे। क: स्यात्। अणोऽपवाद:। आतो लोप इति च। गोद:। धनद:। कम्बलद:। अनुपसर्गे किम्? गोसन्दाय:। *मूलविभुजादिभ्य: क:। मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथ:। आकृतिगणोऽयम्। महीध्र:। कुध्र:। चरेष्ट: ३।२।१६। अधिकरण उपपदे। कुरुचर:। भिक्षासेनादायेषुच ३।२।१७। भिक्षाचर:। सेनाचर:। आदायेति त्यबन्तम्। अदायचर: कृञोअहेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ३।२।२०। एषु द्योत्येषु करोतेष्ट: स्यात्। अत: कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशा-कर्णीष्वनव्ययस्य ८।३।४६। आदुत्तरस्या-नव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सादेश: स्यात्करोत्यादिषु परेषु। यशस्करी विद्या। आद्धकरी। वचनकर:। एजे: खश् ३।२।२८। ण्यन्तादेजे: खश् स्यात्। अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ६।३।६७। अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागम: स्यात्खिदन्ते परे, न त्वव्ययस्य। शित्त्वाच्छबादि:। जनमेजयतीति जनमेजय:। प्रियवशे वद: खच् ३।२।३८। प्रियंवद:। बंशवद:। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३।२।७५। मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातो: स्यु:। नेड्वशि कृति। ७।२।८। वशादे: कृत इण् न स्यात्। शृ हिंसायाम्। सुशर्मा। प्रातरित्वा। विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत् ६।४।४१। अनुनासिकस्याऽऽत्सात्। विजायते इति विजावा। ओणृ अपनयने। अवावा। विच्। रुष रिष हिंसायाम्। रोट्। रेट्। सुगण्। क्विप् च २।२।७६। अयमपि दृश्यते। उखास्रत। पर्णध्वत्। वाहभ्रट। सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ३।२।७८। अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिस्ताच्छीस्ये द्योत्ये। उष्णभोजी। मन: ३।२।८२। सुपि मन्यतेर्णिनि: स्यात्। दर्शनीयमानी।

आत्ममाने खश्च ३ ।२ ।८३ । स्वकर्मके मनने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात्, चाण्णिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः । पण्डितमानी । खित्यनव्ययस्य ६ ।३ ।६६ । खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः । ततो मुम् । कालिम्मन्या । करणे यजः ३ ।२ ।८५ । करणे उपपदे भूतार्थे यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी । हशेः क्वनिप् ३ ।२ ।९४ । कर्मणि भूते । पारं हष्टवान् पारदृश्वा । राजनि युधि कृञः ३ ।२ ।९५ । क्वनिप्स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान् सजयुध्वा । सजकृत्वा । सहे च ३ ।२ ।९६ । कर्मणीति निवृत्तम् । सह योधितवान् सहयुध्वा । सहकृत्वा । सप्तम्यां जनेर्डः ३ ।२ ।९७ । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६ ।३ ।१४ । ङेरलुक् । सरसिजम् । सरोजम् । उपसर्गे च संज्ञायाम् ३ ।२ ।९९ । 'प्रजा स्यात्सन्ततौ जने' । क्तक्तवतू निष्ठा १ ।१ ।२६ । एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः । निष्ठा ३ ।२ ।१०२ । भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विश्वं कृतवान् विष्णुः । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ८ ।२ ।४२ । रदाभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य च । श्रृ हिंसायाम् । ऋृत इत् । रपरः । णत्वम् । शीर्णः । भिन्नः । छिन्नः । संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ८ ।२ ।४३ । निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । ग्लानः । ल्वादिभ्यः ८ ।२ ।४४ । एकविंशतेर्लूआदिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या धातुः । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । हलः ६ ।४ ।२ । अङ्गावयवाद्धलः परं यत्संप्रसारणं तदन्तस्य दीर्घः । जीनः । ओदितश्च ८ ।२ ।४५ । भुजो— भुग्नः । दुओश्वि–उच्छूनः । शुषः कः ८ ।२ ।५१ । निष्ठातस्य कः । शुष्कः । पचो वः ८ ।२ ।५२ । पक्वः । क्षै क्षये । क्षायो मः ८ ।२ ।५३ । क्षामः । निष्ठायां सेटि ६ ।४ ।५२ । णेलोपः । भावितः । भावितवान् । दृह हिंसायाम् । दृह स्थूलबलयोः ७ ।२ ।२० । स्थूले बलवति च निपात्यते । दधातेर्हिः ७ ।४ ।४२ । तादौ किति । हितम् । दो दद्घोः ७ ।४ ।४६ । घुसंज्ञकस्य 'दा' इत्यस्य 'दद्' स्यात् तादौ किति । चर्त्वम् । दत्तः । लिटः कानज्वा ३ ।२ ।१०६ । क्वसुश्च ३ ।२ ।१०७ । लिटः कानच् क्वसुश्च वा स्तः । तङानावात्मनेपदम् । चक्राणः । म्वोश्च ८ ।२ ।६५ । मान्तस्य धातोर्नत्वं म्वोः परतः । जगन्वान् । लटःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ३ ।२ ।१२४ । अप्रथमान्तेन समानाधिकरणे लट तौ वा स्तः । शबादिः । पचन्तं चैत्रं पश्य । आने मुक् ७ ।२ ।८२ । अदन्ताङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लडित्यनुवर्तमाने

पुनर्लड्ग्रहणास्थमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन् द्विजः । विदेः शतुर्वसुः ७ ।१ ।३६ । वेत्तेः शत रस्य शतुर्वसुरादेशो वा । विदन् । विद्वान् । तौ सत् ३ ।२ ।१२७ । तौ= शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः । लृटः सद्वा ३ ।३ ।१४ । लृटः शतृशानचौ वा स्तः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाऽप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ३ । २ । १३४ । क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलादिषु कर्तृषु बोध्याः । तृन् ३ ।२ ।१३५ । कर्ता कटान् । जल्प–भिक्षकुट्ट–लुण्ठ–वृङः षाकन् ३ ।२ ।१५५ । षः प्रत्ययस्य १ ।३ ।६ । प्रत्ययस्यादिः षः इत्संज्ञः स्यात् । जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी । सनाशंसभिक्ष उः ३ ।२ ।१६८ । चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः । भ्राज–भासधुर्वि–द्युतोर्जि–पृ–जु–ग्रावस्तुवः क्विप् ३ ।२ ।१७७ । विभ्राट् । भाः । राल्लोपः ६ ।४ ।२१ । रेफाच्छ्वोर्लोपः क्वौ झलादौ क्ङिति । धूः । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जूः । ग्रावस्तुत् । *क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तु कटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च । वक्तीति वाक् । च्छ्वोः शूडनुनासिके च ६ ।४ ।१९ । सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् 'श्' 'ऊठ्' इत्यादेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः । कट प्रवते कटप्रूः । जूरुक्रः । अयति हरिं श्रीः । दाम्नी–शस–यु–युज–स्तु–तुद–सि–सिच— मिह–पत–दश–नहः करणे ३ ।२ ।१८२ । दाबादेः ष्ट्रन् स्यात्करणेऽर्थे । दात्यनेन दात्रम् । नेत्रम् । ति–तु–त्र–तथ–सि–सु–सर–क–सेषु च ७ ।२ ।९ । एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण् न । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नद्ध्री । अर्ति–लू–धू–सू–खन–सह–चर–इत्रः ३ ।२ ।१८४ । अर्त्यादिभ्यः ष्ट्रन् स्यात्करणेऽर्थे । अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् । पुवः संज्ञायाम् ३ ।२ ।१८५ । करणे पुवः ष्ट्रन् स्यात् संज्ञायाम् । पवित्रम् ।

।। इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ।।

अथोणादिप्रकरणम्

कृ–वा–पा–जि–मि–स्वदि–साध्य–शूभ्य उण् । करोतीति कारुः । वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जायुरौषधम् । मायुः पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति परकार्यमिति

साधुः। आशु शीघ्रम्। उणादयोबहुलम् ३।३।१। एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः। केचिदविहिता अप्यूह्याः।

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे।
कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु।।

।। इत्युणादिप्रकरणम्।।

अथोत्तरकृदन्तप्रकरणम्

तुमुण्वुलौ कियायां कियार्थायाम् ३।३।१०। कियार्थायां कियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः। मान्तत्वादव्ययत्वम्। कृष्णं द्रष्टुं याति। कृष्णं दर्शको याति। कालसमयवेलासु तुमुन् ३।३।१६७। कालार्येषूपपदेषु तुमुन् स्यात्। कालः समयो वेला वा भोक्तुम्। भावे ३।३।१८। सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे बाच्ये धातोर्घञ्। पाकः। अकर्तरिं च कारके संज्ञायाम् ३।३।१६। कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात्। घञि च भावकरणयोः ६।४।२७। रञ्जेर्नलोपः स्यात्। रागः। अनयोः किम्? रज्यत्यस्मिन्निति रङ्ग। निवास-चित-शरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ३।३।४१। एषु चिनोतेर्धञ् आदेश्च ककारः। उपसमाधानं राशीकरणम्। निकायः। कायः। गोमयनिकायः। एरच् ३।३।५६। इवणन्तिादच्। चयः। जयः। ऋृदोरप् ३।३।५७। अवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाप्। करः। गरः। यवः। लबः। स्तवः। पवः। *धञर्थे कविधानम्। प्रस्थः। बिघ्नः। ड्वितःक्त्रिः ३।३।८८। क्त्रेर्मम् नित्यम् ४।४।२०। क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप्स्यान्निर्वृत्तेऽर्थे। पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम्। डुवप्-उप्त्रिमम्। ट्वितोऽथुच् ३।३।८६ ट्वितोऽथुच्स्याद्भावे। टुवेपृ कम्पने। वेपथुः। यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ३।३।९० यज्ञः। याच्ञा। यत्नः। विश्नः। प्रश्नः। रक्ष्णः। स्वपो नन् ३।३।९१ स्वप्नः। उपसर्गे धोः किः ३।३।९२। प्रधिः। उपधिः। ख्रियांक्तिन् ३।३।६४। ख्रीलिङ्गे भावे क्तिन् स्यात्। धञोऽपवादः। कृतिः। स्तुतिः। *ऋृल्वादिभ्यः क्तिन्निष्टावद्वाच्यः। तेन नत्वम्। कोर्णिः। गोर्णिः। लूनिः। धूनिः। पूनिः। सम्पदादिभ्यः क्विप्। सम्पत्। विपत्। आपत्। क्तिन्नपीष्यते। सम्पत्तिः। विपत्तिः। आपत्तिः। ऊतियूतिजूतिसाति-हेतिकीर्तयश्च ६।४।२०। एषामुपधावकारयोरुठ् स्यादनुनासिके क्कौ झलादौ क्ङिति। अतः क्विप्। जूः। तूः। स्त्रूः। उः। मूः। इच्छा ३।३।१०१। इषेनिपातोऽयम्। अ

प्रत्ययात् ३।३।१०२। प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययः स्यात्। चिकीर्षा। पुत्रकाम्या। गुरोश्च हलः ३।३।१०३। गुरुमतो हलन्तात्स्त्रियामकारः प्रत्ययः स्यात्। ईहा। ण्यासश्रन्थो युच् ३।३।१०७। अकारस्यापवादः। कारणा। हारणा। नपुंसके भावे क्तः ३।३।११४। ल्युट् च ३।३।११५। हसितम्। हसनम्। पुंसि संज्ञायां घःप्रायेण ३।३।११८। छादेर्घेऽद्व्न्युपसर्गस्य ६।४।६६। द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वो धे परे। दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः। आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः। अवे तृस्त्रोर्घञ् आकुर्वन्य ३।३।१२०। अवतारः कूपादेः। अवस्तारो जवनिका। हलश्च ३।३।१२१। हलन्ताद्धञ्। घापवादः। रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः। अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः। ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ३।३।१२६। करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम्। एषु दुःखसुखार्येषूपपदेषु खल्। तयोरेवेति भावे कर्मणि च। कृच्छ्रे—दुष्करः कटो भवता। अकृच्छ्रे—इषत्करः। सुकरः। आतो युच् ३।३।१२८। खलोऽपवादः। ईषत्पानः सोमो भवता। दुष्पानः। सुपानः। अलङ्खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ३।४।१८। प्रतिषेधार्थयोरलङ्खस्वोरूपपदयोः क्त्वा स्यात्। प्राचां ग्रहणं पूजार्थम्। अमैवाव्ययेनेति नियमान्नोपपदसमासः। दो दद्घोः। अलंदत्त्वा। घुमास्येतीत्त्वम्। पीत्वा खलु। अलङ्खल्वोः किम्? मा कार्षीत्। प्रतिषेधयोः किम्? अलङ्कारः। समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३।४।२१। समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धतोः क्त्वा स्यात्? भुक्त्वा व्रजति। द्वित्वमतन्त्रम्। भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। न क्त्वा सेट् १।२।१८। सेट् क्त्वा किन्न स्यात्। शयित्त्वा। सेट् किम्? कृत्त्वा। रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च १।२।२६। इवर्णोवर्णोपधाद्धलादे रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः। छुतित्वा-द्योतित्वा। लिखित्वा-लेखित्वा। व्युपधात्किम्? वर्तित्वा। रलः किम्? सेवित्वा। हलादेः किम्? एषित्वा। सेट् किम्? भुकत्वा। उदितो वा ७।२।५६। उदितः परस्य कत्व इड् वा स्यात्। शमित्वा-शान्त्वा। देवित्वा-द्यूत्वा। दधातेहिः, हित्वा। जहातेश्च क्त्वि ७।४।४३। हित्वा। हाङ्स्तु-हात्वा। समासेऽनञ्पूर्वे कत्वो ल्यप् ७।१।१७। अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वोल्यबादेशः स्यात्। तुक्। प्रकृत्य। अनञ् किम्? अकृत्वा। आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ३।४।२२। आभीक्ष्ण्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् कत्वा च। नित्यवीप्सयोंः ८।१।४। आभीक्ष्ण्ये द्योत्ये वीप्सायां च पदस्य द्वित्वं स्यात्। आभीक्ष्ण्यं तिङन्तोष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च।

स्मारं-स्मारं नमति शिवम्। स्मृत्वा-स्मृत्वा। पायं-पायम्। भोजं-भोजम्। श्रावं-श्रावम्। अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ३।४।२७। एषु कृञो णमुल स्यात्सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत कृञ्। व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः। अन्यथाकारम्। कथङ्कारम्। इत्यङ्कारं भुङ्क्ते। सिद्वेति किम्? शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते।

।। इत्वुत्तरकृदन्तप्रकरणम्।।

अथ कारकप्रकरणम्

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा २।३।४६। नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः। मात्राशब्दस्य प्रत्येकं योगः। प्रातिपदिकार्यमात्रे लिङ्गेमात्राद्याधिक्ये परिमाणमात्रे च प्रथमा स्यात्। प्रातिपदिकार्थमात्रे-उच्चैः। नीचैः। कृष्णः। श्रीः। ज्ञानम्। लिङ्गमात्रे-तटः, तटो, तटम्। परिमाणमात्रे द्रोणो ब्राहिः। वचनं सङ्ख्या। एकः। द्वौ। बहवः। सम्बोधने च २।३।४७। प्रथमा स्यात्। हे राम।

।। इति प्रथमा।।

कर्तुरीप्सिततमं कर्म १।४।४६। कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। कर्मणि द्वितीया २।३।२। अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात्। हरिं भजति। अमिहिते तु कर्मादौ प्रथमा-हरिः सेव्यते। लच्म्या सेवितः। अकथितश्च १।४।५१। अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कर्मसंज्ञं स्यात्।

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्।
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम्।।१।।

गां दोग्धि पघः। बलि याचते बसुधाम्। अविनीतं बिनयं याचते।। तण्डुलानोदनं पचति। गर्गान् शतं दण्डयति। ब्रजमवरुणद्धि गाम्। माणवकं पन्यानं पृच्छति। वृक्षमवचिनोति फलानि। माणवकं धर्म ब्रूते शास्ति वा। शतं जयति देवदत्तम्। सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति। देवदत्तं शतं मुष्णाति। ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा। अर्थनिवन्धनेयं संज्ञा। बलिं मिक्षते बसुधाम्। माणवकं धर्म भाषते, अभिधत्ते, वक्तीत्यादि। * इति द्वितीया *

स्वतन्त्रः कर्ता १।४।५४। क्रियायां स्वातन्त्रेण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात्।

साधकतमं करणम् १।४।४२। क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात्। कर्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८। ऋनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात्। रामेण बाणेन हतो वालो। * इति तृतीया *

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् १।४।३२। दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात्। चतुर्थी सम्प्रदाने २।३।१३। सम्प्रदाने चतुर्थी स्यात्। विप्राय गां ददाति। नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषडयोगाच्च २।३।१६। ऐभियोगे चतुर्थी। हरये नमः। प्रजाभ्यः स्वस्ति। ऋग्नये स्वाहा। पितृभ्यः स्वधा। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्। तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि। *इति चतुर्थी*

ध्रुवमपायेऽपादानम् १।४।२४। अपायो— विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये यद्ध्रुवम् = अवधिभूतं कारकं तदपादानं स्यात्। अपादाने पञ्चमी २।३।२८। अपादाने पञ्चमी स्यात्। ग्रामादायाति। धावतोऽश्वात्पततीत्यादि। *इति पञ्चमी*

षष्ठी शेषे २।३।५०। कारकप्रातिपदिकार्यव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी। राज्ञः पुरुषः। कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठयेव। सतां गतम्। सपिंषो जानीते। मातुः स्मरति। एधोदकस्योपस्कुरुते। भजे शम्भोश्चरणयोः। * इति षष्ठी *

आधारोऽधिकरणम् १।४।४५। कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणं स्यात्। सप्तम्यधिकरओ च २।३।३६। अधिकरणे सप्तमी स्यात् चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यः। औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्याप-कश्चेत्याधारस्त्रिधा। कटे आस्ते। स्थाल्यां पचति। मोक्षे इच्छास्ति। सर्वस्मिन्नात्मास्ति। वनस्य दूरे अन्तिके वा। * इति सप्तमी *।

।। इति कारकप्रकरणम्।।

अथ समासप्रकरणम्
तत्रादौ केवलसमासः।

समासः पञ्चधा। तत्र समसनं समासः। स च विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवल-समासः प्रथमः।।१।। प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावो द्वितीयः।।२।। प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषस्तृतीयः। तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः। कर्मधारयभेदो

द्विगुः ।।३ ।। प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिश्चतुर्थः ।।४।। प्रायेणोभय-पदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पश्चमः ।।५ ।। समर्थः पदविधिः २ ।१ ।१ । पदसम्बन्धी यो विधिः समर्थाश्रितो बोध्यः । प्राक्कडारात्समासः २ ।१ ।३ । 'कडाराः कर्मधारये' इत्यतः प्राक् 'समास' इत्यधिक्रियते। सह सुपा २ ।१ ।४। सुप् सुपा सह वा समस्यते। समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुक्। परार्थाभिधानं वृत्तिः। कृत्ताद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तभातुरुपाः पञ्च वृत्तयः। वृत्यर्थाऽवबोधकं वाक्यं विग्रहः। स च लौकिकोऽलौकिकश्चेति द्विधा। तत्र पूर्वं भूत इति लौकिकः। पूर्व अम् भूत सु इत्यलौकिकः। भूतपूर्वः। भूतपूर्वे चरडिति निर्देशात्पूर्वनिपातः। *इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च। वागर्थौ इब वागर्थाविव।

।। इति केबलसमासः ।।

अथाव्ययीभावसमासः

अव्ययीभावः २ ।१ ।५ । अधिकारोऽयं प्राक् तत्पूरुषात्। अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावाऽत्ययाऽसम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथाऽनुपूर्व्य-यौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्पाऽन्तवचनेषु २ ।१ ।६। विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते सोऽव्ययीभावः। प्रायेणाऽविग्रहो नित्यसमासः प्रायेणाऽस्वपदविग्रहो वा। विभक्तौ-'हरि ङि अधि' इति स्थिते। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् १ ।२ ।४३। समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुप-मर्जनसंज्ञं स्यात्। उपसर्जनं पूर्वम् २ ।२ ।३०। समासे उपसर्जनं प्राकप्रयोज्यम्। इत्यधेः प्राक् प्रयोगः। सुपो लुक्। एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिः। ऋव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपो लुक्। ऋधिहरि। अव्ययीभावश्च २ ।४ ।१८। अयं नपुंसकं स्यात्। नाऽव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः २ ।४ ।८३। अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्, तस्य पञ्चमी विना अमादेशश्च स्यात्। गाः पातीति गोपस्तस्मिन्नित्यधिगोपम्। तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् २ ।४ ।२४। अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात्। अधिगोपम्, अधिगोपेन, अधिगोपे वा। कृष्णस्य समीपम् उपकृष्णम्। मद्राणां समृद्धिः समुद्रम्। यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम्। मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम्। हिमस्यात्ययोऽतिहिमम्। निद्रा सम्प्रति न युज्यत इत्यतिनिद्रम्। हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि। विष्णोः

पश्चादनुविष्णु। योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसाहश्यानि-यथार्थाः। रूपस्य योग्यैमनुरूपम्। अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्। शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति। अव्ययीभावे चाऽकाले ६ ।३ ।८१। सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले। हरेः साहश्यं सहरि। ज्येष्टस्यानुपुर्व्योंणोत्यनुज्येष्ठम्। चक्रेण युगपत् सचक्रम्। सहशः सख्या ससखि। क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रम्। तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति। अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साऽग्नि। नदीभिश्च २ ।१ ।२०। नदीभिः सह संख्या समस्यते। *समाहारे चायमिष्यते। पञ्चगङ्गम्। द्वियमुनम्। तद्धिताः ४ ।१ ।७६। आपञ्चमसमाप्तरधिकारोऽयम्। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ५ ।४ ।१०७। शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे। शरदः समीपमुपशरदम्। प्रतिविपाशम्। (ग) जराया जरस् च। उपजरसमित्यादि। अनश्च ५ ।४ ।१०८। अन्नन्तादव्ययीभावाय्टच् स्यात्। नस्तद्धिते ६ ।४ ।१४४। नान्तस्य भस्य टेलोंपस्तद्धिते। उपराजम्। अध्यात्मम्। नपुंसकादन्यतरस्याम् ५ ।४ ।१०६। अन्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात्। उपचर्मम् उपचर्म। भूयः ५ ।४ ।१११। झयन्तादव्ययोभावाट्टज्वा स्यात्। उपसमिधम्। उपसमित्।

।। इत्यव्ययीभावसमासः ।।

अथ तत्पुरुषसमासः

तत्पुरुषः २ ।१ ।२२। अधिकारोऽयंप्राग्वहुव्रीहेः। द्विगुश्च २ ।१ ।२३। द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञकः स्यात्। द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः २ ।१ ।२४। द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते, स च तत्पुरुषः। कृष्णं श्रितः— कृष्णश्रित इत्यादि। तृतीया तत्कृतार्थेनगुणवचनेन २ ।१ ।३०। तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनाऽर्थेन च सह वा प्राग्वत्। शंकुलया खण्डः शंकुलाखण्डः। धान्येनार्थो धान्यार्थः। तत्कृतेति किम्? अक्ष्णा काणः। कर्तृकरओ कृता बहुलम् २ ।१ ।३२। कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत्। हरिणा त्रातो हरित्रातः। नखैर्भिन्नो नखभिन्नः। कृद्ग्रहणो गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्। नखनिर्भिन्नः। चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः २ ।१ ।३६। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् यद्वाचिना, अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत्। यूपाय दारु यूपदारु। *तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टः। तेनेह न— रन्धनाय स्थाली। *अर्थेन नित्यसमासो

विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्। द्विजार्थः सूपः द्विजार्था यवागूः। द्विजार्थं पयः। भूतबलिः। गोहितम्। गोसुखम्। गोरक्षितम्। पञ्चमी भयेन २।१।३७। चोराद्भयं चोरभयम्। स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन २।१।३६। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६।३।२। अलुगुत्तरपदे। स्तोकान्मुक्तः। अन्तिकादागतः। अभ्याशादागतः। दूरादागतः। कृच्छ्रादागतः। षष्ठी २।२।८। षष्ठ्यन्तं सुबन्तेन प्राग्वत्। राजपुरुषः। पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे २।२।१। अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी। षष्ठीसमासापवादः। पूर्वं कायस्य पूर्वकायः। अपरकायः। एकाधिकरणे किम्? पूर्वश्छात्राणाम्। अर्धं नपुंसकम् २।२।२। समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे, स प्राग्वत्। अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली। सप्तमी शौण्डैः २।१।४०। सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वत्। अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः, इत्यादि। द्वितीया-तृतीयेत्यादियोगविभागादन्यत्रापि तृतीयादि-विभक्तीनां प्रयोगवशात्समासो ज्ञेयः। दिक्संख्ये संज्ञायाम् २।१।५०। संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम्। पूर्वेषुकामशमी। सप्तर्षयः। तेनेह न-उत्तरा बृक्षाः। पञ्च ब्राह्मणाः। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च २।१।५१। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्सङ्ख्ये प्राग्वत्। पूर्वस्यां शालायां भवः। पूर्वा शाला इतिसमासे जाते-*सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ४।२।१०७। अस्माद्भवाद्यर्थे ञः स्यादसंज्ञायाम्। तद्धितेष्वचामादेः ७।२।११७। ञिति णिति च तद्धितेष्वचामादेरचो वृद्धिः स्यात्। यस्येति च। पौर्वशालः। पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ *द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्। गोरितद्धितलुकि ५।४।९२। गोऽन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तो, न तु तद्धितलुकि। पञ्चगवधनः। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः १।२।४२। संख्यापूर्वो द्विगुः २।१।५२। तद्धितार्थेत्यत्रोक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्वो द्विगुसंज्ञः स्यात्। द्विगुरेकवचनम् २।४।१। द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात्। स नपुंसकम् २।४।१७। समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात्। पञ्चानां गवां समाहारः— पञ्चगवम्। विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २।१।५७। भेदकं समानाधिकरणोन भेद्येन बहुलं प्राग्वत्। नीलमुत्पलं नीलोत्पलम्। बहुलग्रहणात्क्वचिन्नित्यम्-कृष्णसर्पः। क्वचिन्न-रामो जामदग्न्यः। उपमानानि सामान्यवचनैः २।१।५५। घन इव श्यामो घनश्यामः। *शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्। शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः। देवपूजको

ब्राह्मणो देवब्राह्मणः। नञ् २।२।६। नञ् सुपा सह समस्यते। नलोपो नञः ६।३।७३। नञो नस्य लोप उत्तरपदे। न ब्राह्मणः-अब्राह्मणः। तस्मान्नुडचि ६।३।७४। लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात्। अनश्वः। नैकधेत्यादौ तु 'न'शब्देन सह सुप्सुपेति समासः। कुगदिप्रादयः २।२।१८। एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते। कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः। ऊर्यादिच्विडाचश्च १।४।६१। ऊर्यादयश्च्व्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः। ऊरीकृत्य। शुक्लीकृत्य। पटपटाकृत्य। सुपुरुषः। *प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया। प्रगत आचार्यः-प्राचार्यः। *अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया। अतिकान्तो मालामिति विग्रहे-एकविभक्ति चाऽपूर्वनिपाते १।२।४४। विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यान्न तु तस्य पूर्वनिपातः। गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य १।२।४८। उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तश्च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्। अतिमालः। *अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया। अवक्रुष्टः कोकिलया-अवकोकिलः। *पर्यादयो म्लानाद्यथे चतुर्थ्या। परिग्लानोऽध्ययनाय-पर्यध्ययनः। *निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या। निष्कान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः। तत्रोपप्रदं सप्तमीस्थम् ३।१।६२। सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं सत्कुम्भादि, तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्। उपपदमतिङ् २।२।१६। उपपदं सुवन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते। अतिङन्तश्चायं समासः। कुम्भं करोतीति कुम्भकारः। अतिङ् किम्? मा भवान् भूत्। माङिलुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम्। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः। ब्याघ्रो। अश्वकीती। कच्छपीत्यादि। तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सख्याव्ययादेः ५।४।८६। सङ्ख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य समासान्तोऽच् स्यात्। द्वे अङ्गुलो प्रमाणमस्य द्वयङ्गुलम। निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम्। अहः सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः ५।४।८७। एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्सङ्ख्याव्ययादेः। अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्। रात्राह्नाहाः पुसि २।४।२६। एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव। अहश्च रात्रिश्च-अहोरात्रः। सर्वरात्रः। सङ्ख्यातरात्रः। *संख्यापूर्वं रात्रं क्लीवम्। द्विरात्रम्। त्रिरात्रम्। राजाहः ससिभ्यष्टच् ५।४।६१। एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्। परमराजः। आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ६।३।४६। महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणो उत्तरपदे जातीय च परे। महाराजः। प्रकारवचने जातीयर्। महाप्रकारो महाजातीयः। द्वयष्टनः संख्यायामवहुव्रीह्यशीत्योः ६।३।४७। आत्स्यात्। द्वौ च दश च द्वादश।

अष्टाविंशतिः। त्रेस्त्रयः ६।३।४८। त्रयोदश। त्रयोविशतिः। त्रयस्त्रिंशत्। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः २।३।२६। एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात्। कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरी-कुक्कुटाविमौ। अर्धपिप्पली। *द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः- पञ्चकपालः पुरोडाशः। प्राप्ताऽऽपन्ने च द्वितीयया २।२।४। प्राप्तापन्ने च द्वितीयया समस्येते, अकारश्चानयोरन्तादेशः। प्राप्तो जोविकां प्राप्तजीविकः। आपन्नजीविकः। अलं कुमार्यै-अलङ्कुमारिः। अत एव ज्ञापकात्समासः। निष्कौशाम्विः। अर्धर्चाः पुंसि च २।४।३१। अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः। अर्धर्चः। अर्धर्चम्। एवं ध्वज-तीर्थ-शरीर-मण्डप-यूप-देहा-ऽङ्कुश-पात्र-सूत्रादयः। सामान्ये नपुंसकम्। मृदु पचति। प्रातः कमनीयम्।

।। इति तत्पुरुषसमासप्रकरणम्।।

अथ बहुव्रीहिसमासप्रकरणम्

शेषो बहुव्रीहिः २।२।२३। ऋधिकारोऽयम् प्राग्द्वन्द्वात्। अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४। अनेकं प्रथमान्तसन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः। सप्तमीविशेषणो बहुव्रीहौ २।२।३५। सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहव्रीहौ पूर्वे स्यात्। अत एव ज्ञापकाद् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ६।३।६। हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक्। कण्ठेकालः। प्राप्तमुदकं यं स प्राप्तोदको ग्रामः। ऊडरथोऽनड्बान्। उपहृतपशू रुदः। उद्धृतौदना स्थालो। पीताम्बरो हरिः। वीरपुरुषको ग्रामः। *प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः। प्रपतितपर्णः। प्रपर्णः। *नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः। अविद्यमानपुत्रः। अपुत्रः। स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकाऐ स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ६।३।३४। भाषितपुंस्कात्-अनङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिः। निपातनात्पञ्चम्या अलुक्, षष्ठयाश्च लुक्। तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्, समानाधिकारऐ स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। चित्रगुः। रूपवद्भार्यः। ऋनूङ् किम्? वामोरूभार्यः। पूरण्यान्तु— अप्पूरणीप्रमाण्योः ५।४।११६।

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्स्यात्। कल्याणो पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः— कल्याणीपञ्चमा रात्रयः। स्त्री प्रमाणो यस्य स- स्त्रीप्रमाणः। अप्रियादिषु किम्? कल्याणीप्रिय इत्यादि। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ५।४।११३। स्वङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद् बहुव्रीहेः षच् स्यात्। दीर्घसक्थः। जलजाक्षो। स्वाङ्गात्किम्? दीर्घसक्थि शकटम्। स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः। अक्ष्णोऽदर्शनादिति वक्ष्यमाणोऽच्। द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ५।४।११५। आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद् बहुव्रीहौ। द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः। अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ५।४।११७। आभ्यां लोम्नोऽप्स्याद् बहुव्रीहौ। अन्तर्लोमः। वहिर्लोमः। पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ५।४।१३८। हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद् बहुव्रीहौ। व्याघ्रस्येव पादावस्य— व्याघ्रपात्। अहस्त्यादिभ्यः किम्? हस्तिपादः। कुसूलपादः। संख्यासुपूर्वस्य ५।४।१४०। पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ। द्विपात्। सुपात्। उद्विभ्यां कांकुदस्य ५।४।१४८। लोपः स्यात्। उत्काकुत्। विकाकुत्। पूर्णाद्विभाषा ५।४।१४९। पूर्णकाकुत्। पूर्णकाकुदः। सुहृद्दुर्हृदौ मित्राऽमि त्रयोः ५।४।१५०। सुदुर्भ्याँ हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते। सुहृत्-मित्रम्। दुर्हृद्-अमित्रः। उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५।४।१५१। सोऽपदादौ ८।३।३८। पाशकल्पककाम्येषु परेषु विसर्गस्य सः। कस्कादिषु च ८।३।४८। एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षोऽन्यस्य तु सः। इति सः। ब्युढोरस्कः। इणः षः ८।३।३६। इण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यात्-पाशकल्पककाम्येषु परेषु। प्रियसर्पिष्कः। निष्ठा २।३।३९। निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् युक्तयोगः। शेषाद्विभाषा ५।४।१५४। अनुक्तसमासान्ताद्बहुव्रीहेः कब्वा। महायशस्कः। महायशाः।

।। इति बहुव्रीहिसमासप्रकरणम्।।

अथ द्वन्द्वसमासप्रकरणम्

चार्थेद्वन्द्वः २।२।२९। अनेकं सुबन्तं चाऽर्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः। समुच्चयाऽन्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः। तत्र ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति परस्परः निरपेक्षस्याऽनेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः। भिक्षामट गां चानयेत्यन्यतरस्याऽऽनुषङ्गिकत्वेनान्वयोऽन्वाचयः। अनयोरसामर्थ्यात्समासो न।

धवखादिरौ छिन्धीति मिलितानामन्वय इतरेतरयोग:। संज्ञापरिभाषमिति समूह-समाहार:। राज-दन्तादिषु परम् २।२।३१। एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात्। दन्तानां राजानो राजदन्ता:। *धर्मादिष्वनियम:। अर्थधर्मौ। धर्मार्थावित्यादि। द्वन्द्वे घि २।२।३२। द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात्। हरिश्च हरश्च हरिहरौ। अजाद्यदन्तम् २।२।३३। द्वन्द्वे पूर्वं स्यात्। ईशकृष्णौ। अल्पाच्तरम् २।२।३४। शिवकेशवौ। पिता मात्रा १।२।७०। मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यतै। माता च पिता च पितरौ। मातापितरौ वा। द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् २।४।२। एषां द्वन्द्व एकवत्। पाणिपादम्। मार्दङ्गिकवैणविकम्। रथिकाऽश्वारोहम्। द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ५।४।१०६। चवर्गान्तादृषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात्समाहारे। वाक् च त्वक् च वाकत्वचम्। त्वक्स्रजम्। शमीदृषदम्। वाकित्वषम्। छत्रोपानहम्। समाहारे किम्? प्राबृट्शरदौ।

।। इति द्वन्द्वसमासप्रकरणम्।।

अथ समासान्तप्रकरणम्

ऋृक्पूरब्धू: पथामानक्षे ५।४।७४।'अ-अनक्षे' इतिच्छेद:। ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयव: स्यादक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न। अर्धर्च:। विष्णुपुरम्। विमलापं सर:। राजधुरा। अक्षे तु— अक्षधू:। दृढधूरक्ष:। सखिपथ:। रम्यपथो देश:। अक्ष्णोऽदर्शनात् ५।४।७६। अचक्षु: पर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्त:। गवामक्षीव गवाक्ष:। उपसर्गादध्वन: ५।४।८५। प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथ:। न पूजनात् ५।४।५९। पूजनार्थात्परेभ्य: समासान्ता न स्यु:। सुराजा। अतिराजा। ।। इति समासान्ता:।

॥ इति समासान्तप्रकरणम॥

अथ तद्धिता:
तत्रादौ साधारणप्रत्ययप्रकरणम्

समर्थानां प्रथमाद्वा ४।१।८२। इदं पदत्रयमधिक्रियते 'प्राग्दिंश' इति यावत्। अश्वपत्यादिभ्यश्च ४।१।८४। एभ्योऽण् स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु। ऋश्वपतेरपत्यादि, आश्वपतम्। गाणपतम्। दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्य:

४।१।८५। दित्यादिभ्य: पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्य: स्यात्। अणोऽपवाद:। दितेरपत्यं दैत्य:। अदितेरादित्यस्य वा-हलो यमां यमि लोप: ८।४।६४। हल: परस्य यमो लोप: स्याद्वा यमि। इति यलोप:। आदित्य:। प्राजापत्य:। देवाद्यञञौ। दैव्यम्। दैवम्। *बहिषष्टिलोपो यञ्च। बाह्य:। *ईकक् च। किति च ७।२।११८। किति तद्धिते चाऽचामादेरचो बृद्धि: स्यात्। बाहीक:। गोरजादिप्रसङ्गे यत्। गोरपत्यादि गव्यम्। उत्सादिभ्योऽञ् ४।१।८६। औत्स:।

।। इति साधारणप्रत्ययप्रकरणम्।।

अथ अपत्याधिकारप्रकरणम्

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ४।१।८७। 'धान्यानां भवने' इत्यत: प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्नञौ स्त:। स्त्रैण:। पौंस्न:। तस्याऽपत्यम् ४।१।९२। षष्ठथन्तात्कृतसन्धे: समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्यु:। ओर्गुण: ६।४।१४६। उवर्णान्तस्य भस्य गुणस्तद्धिते। उपगोरपत्यम्-औपगव:। आश्वपत:। दैत्य:। औत्स:। स्त्रैण:। पौस्न:। अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४।१।१६२। अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात्। एको गोत्रे ४।१।९३। गोत्रे एक एवाऽपत्यप्रत्यय: स्यात्। उपगोर्गोत्रापत्यमौपगव:। गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५। गोत्रापत्ये। गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्य:। वात्स्य:। यञञोश्च २।४।६४। गोत्रे यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम्। गर्गा:। वत्सा:। जीवति तु वंश्येयुवा ४।१।१६३। वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव स्यात्। गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ४।१।९४। यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्यय: स्यात्। स्त्रियां तु न युवसंज्ञा। यञिञोश्च ४।१।१०१। गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात्फक् स्यात्। आयनेयीनीयिय: फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ७।१।२। प्रत्ययादे: फस्य-श्रायन्, ढस्य— एय्, खस्य-ईन्, छस्य-ईय्, घस्य-इय्-एते स्यु:। गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायण:। दाक्षायण:। अत इञ् ४।१।९५। अपत्येऽर्थे। दाक्षि:। बाह्वादिभ्यश्च ४।१।९६। बाहवि:। श्रोडुलोमि:। लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्य:। उडुलोमा:। श्राकृतिगणोऽयम्। अनुष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽच् ४।१।१०४। एभ्योऽच् गोत्रे, ये त्वत्रानृषयस्तेभ्योऽपत्येऽन्यत्र तु गोत्रे। विदस्य गोत्रं वैद:। विदा:। पुत्रस्यापत्यं पौत्र:। पौत्रौ। पौत्रा:। एवं दौहित्रादय:। शिवादिभ्योऽण् ४।१।११४। अपत्ये।

शैव:। गाङ्गः। ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ४।१।११४। ऋषिभ्य:— बासिष्ठ:। वैश्वामित्र:। अन्धकेभ्य:— श्वाफल्क:। वृष्णिभ्य:— बासुदेव:। कुरुभ्य:— नाकुल:। साहदेव:। मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वाया: ४।१।११५। संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेश: स्यादण्प्रत्ययश्च। द्वैमातुर:। षाण्मातुर:। सांमातुर:। भाद्रमातुर:। स्त्रीभ्यो ढक् ४।१।१२०। स्त्रीपरतययान्तेभ्यो ढक्। वैनतेय:। कन्याया: कनीन च ४।१।११६। चादण्। कानीनो व्यास: कर्णश्च। राजश्वशुराद्यत् ४।१।१३७। राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्। ये चाऽभावकर्मणो: ६।४।१६८। यादौतद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्यान्तु भावकर्मणो:। राजन्य:। जातावेवेति किम्? अन् ६।४।१६७। अन् प्रकृत्या स्यादणि परे। राजन: श्वशुर्य:। क्षत्राद्धः ४।१।१३८। क्षत्रियः। जातावित्येव क्षात्रिरन्यत्र। रेवत्यादिभ्यष्ठक् ४।१।१४६। ठस्येक: ७।३।५०। अङ्गात्परस्य ठस्येकादेश: स्यात्। रैवतिक:। जनपदशब्दात्क्षत्त्रियादञ् ४।१।१६८। जनपदक्षत्त्रियवाचकाच्छब्दादञ् स्यादपत्ये। पाञ्चाल:। *अत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्। पञ्चालानां राजा पाञ्चाल:। *पूरोरण् वक्तव्य:। पौरव: *पाण्डोङर्यण्। पाण्डय:। कुरुनादिभ्यो ण्य: ४।१।१७२। कौरव्य:। नैषध्य:। ते तद्राजा: ४।१।१७४। अञादयस्तद्राजसंज्ञा: स्यु:। तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम् २।४।६२। बहुषवर्थेषु तदराजसय लुक्, तदर्थकृते बहुतवे, न तु स्त्रियाम्। इक्ष्वाकव:। पञ्चाला:— इत्यादि। कम्बोजाल्लुक् ६।१।१७५। अस्मात्तद्राजस्य लुक्। कम्बोज:। कम्बोजौ। *कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्। चोल:। शक:। केरल:। यवन:।। इत्यपत्याधिकारप्रकरणम्।।

अथ प्रागिबीयप्रकरणम्

अतिशायने तमबिष्ठनौ ५।३।५५। अतिशयविशिष्टार्थवृत्ते: स्वार्थे एतौ स्त:। अयमेषामतिशयेन आढय:— ऋाढयतम:। लघुतम:। लघिष्ठ:। तिङश्च ५।३।५६। तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात्। तरप्तमपौ घ: १।१।२२। एतौ घसंज्ञौ स्त:। किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ५।४।११। किम एतदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामु: स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे। किन्तमाम्। प्राह्णेतमाम्। पचतितमाम्। उच्चैस्तमाम्। द्रव्यप्रकर्षे तु–उच्चैस्तमस्तरु:।

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ५।३।५७। द्वयोरेकस्याऽतिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्त:। पूर्वयोरपबाद:। अयमनयोरतिशयेन लघुर्लधुतर:। लधीयान्। उदीच्या: प्राच्येभ्य: पटुतरा:। पटीयांस:। प्रशस्यस्य श्र: ५।३।६०। ऋस्य श्रादेश: स्यादजाद्यो: परत:। प्रकृत्यैकाच् ६।४।१६३। इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् श्रेष्ठ:। श्रेयान्। ज्य च ५।३।६१। प्रशस्यस्य ज्यादेश: स्यादियष्ठेसो:। ज्येष्ठ:। ज्यादादीयस: ६।४।१६०। ऋादे: परस्य। ज्यायाम्। बहोर्लोपो भू च बहो: ६।४।१५८। बहो: परयोरिमेयसोर्लोप: स्याद्बहोश्च भूरादेश:। भूमा। भूयान्। इष्ठस्य यिट् च ६।४।१५६। वहो: परस्य इष्ठस्य लोप: स्यात् यिडागमश्च। भूयेष्ठ:। विन्मतोर्लुक् ५।३।६५। विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसो:। अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठ:। स्रजीयान्। अतिशयेन त्वग्वान्–त्वचिष्ठ:। त्वचीयान्। ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयर: ५।३।६७। ईषदूनो विद्वान्–विद्वत्कल्प:। विद्वद्देश्य:। विद्वद्देशीय:। पचतिकल्पम्। विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ५।३।६८। ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्वहुज्वा स्यात्स च प्रागेव न तु परत:। ईषदून: पटुर्बहुपटु:। पटुकल्प:। सुप: किम्? यजतिकल्पम्। प्रागिवात्क: ५।३।७०। इवे प्रतिकृताबित्यत: प्राक्काधिकार:। अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे: ५।३।७१। काऽपवाद:। तिङश्चेत्यनुवर्तते। अज्ञाते ५।३।७३। कस्यायमश्व:— अश्वक:। उच्चकै:। नीचकै:। सर्वकै:। ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टे: प्रागकच्, युध्मकाभि:। युवकयो:। ओकारेत्यादि किम्? त्वयका। कुत्सिते ५।३।७४। कुत्सितोऽश्व—अश्वक:। किंयत्तदोर्निर्धारऐ द्वयोरेकस्य डतरच् ५।३।९२। अनयो: कतरो वैष्णव:। यतर:। ततर:। वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ५।३।६३। जातिपरिप्रिश्ने इति प्रत्याख्यातमाकरे। वहूनां मध्ये एकस्य निर्धारऐ डतमज्वा स्यात्। कतमो भवतां कठ:। यतम:। ततम:। वाग्रहणमकजर्थम्। यक:। सक:।

।। इति प्रागिबीयप्रकरणम्।।

अथ स्वार्थिकप्रकरणम्

इवे प्रतिकृतौ ५।३।९६। कन्स्यात्। अश्व इव प्रतिकृति:—अश्वक:। सर्व प्रातिपदिकेभ्य: स्वार्थे कन्। अश्वक:। तत्प्रकृतवचने मयद् ५।४।२१। प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम्। भावे अधिकरऐ वा ल्युट्।

आद्ये-प्रकृतम्-अन्नम्-अन्नमयम्। अपूप-मयम्। द्वितीये तु-अन्नमयो यज्ञः। अपूपमयं पर्व। प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८। अण् स्यात्। प्रज्ञ एव प्राज्ञः। प्राज्ञी स्त्री। दैवतः। बान्धवः। बह्वल्पार्थाच्छस्कांरकादन्यतरस्याम् ५।४।४२। बहूनि ददाति बहुशः। अल्पशः। *आद्यादिभ्यस्तसेरुपसंख्यानम्। आदौ-आदितः। मध्यतः। अन्ततः। पृष्ठतः। पार्श्वतः। ऋाकृतिगणोऽयम्। स्वरेण स्वरतः। वर्णतः। कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ५।४।५०। *अभूत-तद्भाव इति वक्तव्यम्। विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभियोगे। अस्य च्वौ ७।४।३२। अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ। वेर्लोपे च्यन्तत्वादव्ययत्वम्। श्रकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णी-करोति। ब्रह्मीभवति। गङ्गीस्यात्। *अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम्। दोषाभूतमहः। दिवाभूता रात्रिः। विभाषा साति कात्स्न्ये ५।४।५२। च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये। सात्पदाद्योः ८।३।१११। सस्य षत्वं न स्यात्। कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यते-अग्निसाद्भवति। दधि सिञ्चति। च्वौ च ७।४।२६। च्वौ च परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात्। अग्नोभवति। अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ५।४।५७। द्व्यजेव अवरं=न्यूनं, न तु ततो न्यूनम्। अनेकाजिति यावत्। तादृशमर्धं यस्य तस्माड्डुच् स्यात् कृभ्वस्तिभिर्योगे। *डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्। इति डाचि विवक्षिते द्वित्वम्। नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्। डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोः पररूपं स्यात्। इति तकार-पकारयोः पकारः। पटपटाकरोति। अव्यक्तानुकरणात् किम्? ईषत्करोति। द्व्येजवरार्धात्किम्? अत्करोति। अवरेति किम्? खरटखरटाकरोति। अनतौ किम्? पटिति करोति। ।। इति स्यार्थिकाः।

॥ इति स्वार्थिकप्रकरणम्॥

॥ इति तद्धिताः॥

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्

स्त्रियाम् ४।१।३। अधिकारोऽयं समर्थानामिति यावत्। अजाद्यतष्टाप् ४।१।४। अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप्स्यात्। अजा। एडका। अश्वा। चटका। मूषिका। वाला। वत्सा। होडा। मन्दा। विलाता। मेधा। गङ्गा। सर्वा-इत्यादि। उगितश्च ४।१।६। उगिदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्स्यात्।

भवन्ती। पचन्ती। टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्-कञ्क्करपः ४।१।१५। श्रनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप्स्यात्। कुरुचरी। नदट्ॱनदी। देवट्-देवी। सौपर्णेयी। ऐन्द्री। ओत्सो। ऊरुद्वयसी। ऊरुदघ्नी। ऊरुमात्री। पञ्चतयी। आक्षिकी। प्रास्थिकी। लावणिकी। इत्वरी। नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्। स्त्रैणी। पौंस्नी। शाक्तिकी। याष्टिकी। आढ्यङ्करणी। तरुणी। तलुनी। यञश्च ४।१।१६। यञन्तात् स्त्रियां ङीप्स्यात्। अकारलोपे कृते। हलस्तद्धितस्य ६।४।१५०। हलः परस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोप ईति परे। गार्गी। प्राचां ष्फ तद्धितः ४।१।१७। यञन्तात् ष्फो वा स्यात्स च तद्धितः। षिद्गौरादिभ्यश्च ४।१।४१। षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीप्स्यात्। गार्ग्यायणी। नर्तकी। गौरी। अनडुही। अनड्वाही। आकृतिगणोऽयम्। वयसि प्रथमे ४।१।२०। प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात्। कुमारी। द्विगोः ४।१।२१। अदन्ताद्द्विगोर्ङीप्स्यात्। त्रिलोको। अजादित्वात्त्रिफला। त्र्यनीका सेना। वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ४।१।३९। वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् तकारस्य नकारादेशश्च। एनी। एता। रोहिणी। रोहिता। वोतो गुणवचनात् ४।१।४४। उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीप्स्यात्। मृद्वी। मृदुः। बह्वादिभ्यश्च ४।१।४५। एभ्यो वा ङीष् स्यात्। बह्वी। बहुः। कृदिकारादक्तिनः। रात्रिः। रात्री। सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके। शकटी। शकटिः। पुंयोगादाख्यायाम् ४।१।४८। या पुसाख्या पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते ततो ङीष्। गोपस्य स्त्री गोपी। *पालकान्तान्न। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्युसुपः ७।३।४४। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्या-ऽकारस्येकारः स्यादापि, स आप् सुपः परो न चेत्। गोपालिका। अश्वपालिका। सर्विका। कारिका। अतः किम्? नौका। प्रत्ययस्थात्किम्। शक्नोतीति शका। असुपः किम्? बहुपरिव्राजका नगरी। *सूर्याद्देवतायां चाब्वाच्यः। सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या। देवतायां किम्? *सूर्याऽगख्त्ययोश्छे च ङ्यां च। यलोपः। सूरो, कुन्ती, मानुषीयम्। इन्द्रवरुणमवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ४।१।४९। एषामानुगामः स्यात् ङीष् च। इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी। वरुणानी। शर्वाणी। रुद्राणी। मृडानी। *हिमारण्ययोर्महत्त्वे। महद्धिमं हिमानी। महदरण्यम्-श्ररण्यानी। *यवाद्दोषे। दुष्टो यवो यवानी। *यवनाल्लिप्याम्। यवनानां लिपिर्यवनानी। *मातुलोपाध्याययोरानुग्वा* मातुलानी। मातुली। उपाध्यायानी।

उपाध्यायी। *आचार्यादणत्वं च। अचार्यस्य स्त्री आचार्यानी। *अर्यक्षत्त्रियाभ्यां वा स्वार्थे। अर्याणी। अर्या। क्षत्त्रियाणी। क्षत्त्रिया। क्रीतात्करणपूर्वात् ४।१।५०। क्रीतान्तादुदन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात्। वस्त्रक्रीतो। क्वचिन्न। धनक्रीता। स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ४।१।५४। असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्तादुदन्तान्ङीप्वा स्यात्। केशानतिक्रान्ता अतिकेशी। अतिकेशा। चन्द्रमुखी। चन्ध्रमुखा। असंयोगोपधात्किम्? सुगुल्फा। उपसर्जनात्किम्? सुशिखा। न क्रोडादिबह्वचः ४।१।५६। क्रोडादेर्बह्वश्च स्वाङ्गान्नङीष्। कल्याणक्रोडा। आकृतिगणोऽयम्। सुजधना। नखमुखात्संज्ञायाम् ४।१।५८ न ङीष्। पूर्वपदात्संज्ञायामगः ८।४।३। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायां, न तु गकारव्यवधाने। शूर्पणखा। गौरमुखा। संज्ञायां किम्? ताम्रमुखी कन्या। जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ४।१।६३। जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियांङीष् स्यात्। नटी। वृषली। कठी। वह्वची। जातेः किम्? मुण्डा। अस्त्रीविषयात्किम्? बलाका। अयोपधात्किम्? क्षत्त्रिया। *योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः। हयी। गवयी। मुकयी। हलस्तद्धिस्येति यलोपः। मनुषी। *मत्स्यस्य ङ–याम्। यलोपः। मत्सी। इतो मनुष्यजातेः ४।१।३५। ङीष्। दाक्षी। ऊङुतः ४।१।६६। उदन्तादयोपधान्ममनुष्य–जातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्याद्। कुरूः। अयोपधात् किम्? अध्वर्युर्ब्राह्मणी। पङ्गोश्च ४।१।६८। पङ्गूः। *श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च। श्वश्रूः। उरूत्तरपदादौपम्ये ४।१।६९। उपमानवाचि पूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्माडूङ् स्यात्। करभोरूः। संहितशफलक्षणवामादेश्च ४।१।७०। अनौपम्यार्थं सूत्रम्। संहितोरूःशफोरुः। लक्षणोरुः। वामोरूः। शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ४।१।७३। शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात्। शार्ङ्गरवी। वैदी। ब्राह्मणो। *नृनरयोर्वृद्धिश्च। नारी। यूनस्ति ४।१।७७।

युवन्शब्दात्स्त्रियां तिः प्रत्ययः स्यात्। युवतिः। *इति स्त्रीप्रत्ययाः*

शास्त्रान्तरे प्रविष्टानां बालानां चोपकारिका।
कृता वरदराजेन लघुसिद्धान्तकौमुदी।।

।। इति श्रीवरदराजाचार्यकृता लघुसिद्धान्तकौमुदी समाप्ता।।

অথ সংজ্ঞা প্ৰকৰণম্

ইয়াতে প্ৰথমতে মাহেশ্বৰ সূত্ৰৰ উল্লেখ কৰিলো য'ত আমাৰ গোটেই বৰ্ণমালাৰ সন্ধান পাওঁ।

মাহেশ্বৰ সূত্ৰ ১৪ টা হ'ল—

(১) অ ই উ ণ্, (২) ঋ ৯ ক্, (৩) এ ও ক্, (৪) ঐ ঔ চ্, (৫) হ য় ব ৰ ট্, (৬) ল ণ্, (৭) ঞ ম ঙ ণ ন ম্, (৮) ঝ ভ ঞ্, (৯) ঘ ঢ ধ ষ্, (১০) জ ব গ ড দ শ্, (১১) খ ফ ছ ঠ থ চ ট ত ব্, (১২) ক প য়্, (১৩) শ ষ স ৰ্, (১৪) হ ল্।

হলন্ত্যম্ ১।৩।৩

উপদেশেঽন্ত্যং হলিত্স্যাত্।

উপদেশ আদ্যোচ্চাৰণম্। আদি উচ্চাৰণক উপদেশ বোলে। বৈয়াকৰণ পাণিনি, কাত্যায়ন আৰু পতঞ্জলি মুনিৰ যি আদি উচ্চাৰণ তাক উপদেশ ৰূপে অভিহিত কৰা হয়। উপদেশ অবস্থাত অন্তত থকা যি হল্ বা ব্যঞ্জনবৰ্ণ তাৰ ইৎ সংজ্ঞা বা লোপ সংজ্ঞা হয়।

সূত্ৰেষ্বদৃষ্টং পদং সূত্ৰান্তৰাদনুবৰ্ত্তনীয়ং সৰ্বত্ৰ। অৰ্থাৎ অনুবৃত্তি মানে সূত্ৰবিলাকত অদৃশ্য পদবিলাক অন্য সূত্ৰৰ পৰা টানি আনিব লাগে।

অদৰ্শনং লোপ ঃ ১।১।৬০

প্ৰসক্তস্যাঽদৰ্শনং লোপ সংজ্ঞং স্যাত্। অৰ্থাৎ যি বস্তু আছে তাৰ অদৰ্শনক লোপ বুলি কোৱা হয়।

তস্য লোপঃ ১।১।৯

তস্যেতো লোপঃ স্যাত্। ইৎ সংজ্ঞক যি বৰ্ণ তাৰ লোপ হয়

নাদয়োऽনাদ্যৰ্থাঃ। প্ৰত্যাহাৰৰ নকাৰাদি বৰ্ণ বিলাক অন্ আদি সংজ্ঞা বিলাক নিষ্পন্ন কৰিবৰ কাৰণে।

আদিৰন্ত্যেন সহেতা ১।১।৭১

অন্ত্যেনেতা সহিত আদিমধ্যগানাং স্বস্য চ সংজ্ঞা স্যাত্। অৰ্থাৎ শেষত থকা ইৎ সংজ্ঞক বৰ্ণৰ সৈতে যি আদি বৰ্ণ তাৰ আৰু মাজত থকা বৰ্ণ বিলাকৰ নিজৰ নিজৰ সংজ্ঞা হয়। 'অন্' হৈছে অ ই উণ বৰ্ণসমূহৰ সংজ্ঞা। 'অণ্' ইতি অইউ বৰ্ণানাং সংজ্ঞা, এবমচ্ হল্ অলিত্যাদয়ঃ। যেনে 'অণ্' সংজ্ঞা বুলিলে অ ই উ এই তিনিটা বৰ্ণক বুজায়। এনেদৰে আমি অচ্ (স্বৰবৰ্ণ), হল্ (ব্যঞ্জনবৰ্ণ) আৰু অল্ (সমগ্ৰ বৰ্ণমালা)ৰ উপৰিও বহুতো প্ৰত্যাহাৰ বনাব পাৰি। 'আদিৰন্ত্যেন সহেতা' এই সূত্ৰনিষ্পন্ন হোৱা যিবিলাক সংজ্ঞা সেই বিলাকক প্ৰত্যাহাৰ নামে অভিহিত কৰা হয়। সেয়েহে কোৱা হৈছে—

আদিৰন্ত্যেনেত্যেতৎ সূত্ৰেন কৃতাঃ সংজ্ঞাঃ প্ৰত্যাহাৰ শব্দেন ব্যৱহ্ৰিয়ন্তে।

ঊকালোऽচ্ হ্ৰস্বদীৰ্ঘ প্লুতঃ ১।২।২৭

উশ্চ, ঊশ্চ, উঁশ্চ বঃ। বাং কাল হ'ব কালো যস্য সোঽচ্ ক্ৰমাদ্ হ্ৰস্বদীৰ্ঘ প্লুত সংজ্ঞাঃ স্যাত্। ৰাতিপুৱা কুকুৰাৰ মাতটো লক্ষ্য কৰিলে দেখা পাওঁ উকাৰৰ হ্ৰস্ব দীৰ্ঘ আৰু প্লুত স্বৰৰ তাৰতম্য। যি অচ্ বৰ্ণৰ উ, ঊ আৰু উঁ ইয়াৰ নিচিনা উচ্চাৰণ কাল আছে তাৰ ক্ৰমে হ্ৰস্ব, দীৰ্ঘ আৰু প্লুত সংজ্ঞা হয়।

সপ্ৰত্যেকম্ উদাত্তাদি ভেদেন ত্ৰিধা।

সেই প্ৰত্যেকটো অচ্ উদাত্ত, অনুদত্ত আৰু স্বৰিত ভেদে তিনি প্ৰকাৰ। কালক অৰ্থাৎ উচ্চাৰণৰ সময়সীমা কিমান দেৰিলৈকে থাকিব তাক মাত্ৰা নামে অভিহিত কৰা হয়।

এক মাত্ৰা ভবেদ্হ্ৰস্বো দ্বিমাত্ৰো দীৰ্ঘ উচ্যতে।
ত্ৰিমাত্ৰস্তু প্লুতো জ্ঞেয়ো ব্যঞ্জনং চাৰ্ধমাত্ৰিকম্।।

এক মাত্ৰা হ'লে হ্ৰস্বস্বৰ, দ্বিমাত্ৰা হ'লে দীৰ্ঘস্বৰ, ত্ৰিমাত্ৰা হ'লে প্লুতস্বৰ আৰু ব্যঞ্জনবৰ্ণসমূহৰ অৰ্ধমাত্ৰা হয়।

উচ্চৈৰুদাত্তঃ ১।২।২৯

তাল্বাদিষু সভাগেষু স্তানেষু উৰ্দ্ধভাগে নিষ্পন্নোऽজনুদাত্ত সংজ্ঞঃ স্যাত্। তালু প্ৰভৃতি সভাগ স্থানত আৰু অধোভাগত নিষ্পন্ন হোৱা যি অচ্ বা স্বৰবৰ্ণ তাৰ অনুদাত্ত সংজ্ঞা হয়।

নীচৈৰনুদাত্তঃ ১।২।৩০

তাল্বাদিষু সভাগেষু স্থানেষু অধোভাগে নিষ্পন্ন অচ্ অনুদাত্ত সংজ্ঞঃ স্যাত্। তালু প্ৰভৃতি সমান স্থানত আৰু অধোভাগত নিষ্পন্ন হোৱা যি অচ্ তাৰ অনুদাত্ত সংজ্ঞা হয়।

সমাহাৰঃ স্বৰিতঃ ১।২।৩১

উদাত্ত অনুদাত্তত্বে বৰ্ণ ধৰ্মৌ সমাহ্ৰিয়েতে যস্মিন্ সোऽচ্ স্বৰিত সংজ্ঞঃ স্যাত্। স নববিধোঽপি প্ৰত্যেকমনুনাসিকত্ব অননুনাসিকত্বাভ্যাং দ্বিধা।

উদাত্ত আৰু অনুদাত্ত দুয়োটা বৰ্ণধৰ্ম যি স্বৰবৰ্ণত একেলগে থাকে সেই স্বৰবৰ্ণক (অচক) স্বৰিত সংজ্ঞা বুলি অভিহিত কৰা হয়। সেইটো ন বিধ। প্ৰত্যেকটো অনুনাসিক আৰু অননুনাসিক ভেদে দুই প্ৰকাৰ হয়।

মুখনাসিকাবেচনোऽনুনাসিকঃ ১।১।৮

মুখ সহিত নাসিকয়োচ্চৰ্মানো বৰ্ণোऽনুনাসিক সংজ্ঞঃ স্যাত্।

মুখৰ সৈতে নাকেৰে উচ্চাৰণ হোৱা বৰ্ণৰ অনুনাসিক সংজ্ঞা হয়।

তদিত্থম্— অ ই উ ঋ এষাং বৰ্ণানাং প্ৰত্যেকম্ অষ্টাদশ ভেদাঃ। লৃবৰ্ণস্য দ্বাদশ তস্য দীৰ্ঘাভাবাত্। এচামপি দ্বাদশ তেষাং হ্ৰস্বাভাবাৎ।

সেইদৰে এই প্ৰকাৰে অ ই উ ঋ এই বৰ্ণবিলাকৰ প্ৰত্যেকৰে ১৮ প্ৰকাৰ (অষ্টাদশ প্ৰকাৰ) ভেদ হয়। দীৰ্ঘবৰ্ণৰ অভাব হোৱা হেতুকে লৃ বৰ্ণৰ ১২ প্ৰকাৰ (দ্বাদশ প্ৰকাৰ) ভেদ হয় আৰু হ্ৰস্ব বৰ্ণৰ অভাৱ হোৱা হেতুকে এচ্ প্ৰত্যাহাৰৰ অৰ্থাৎ এ ঐ ও ঔ বৰ্ণৰো প্ৰত্যেকৰ ১২ প্ৰকাৰ (দ্বাদশ প্ৰকাৰ) ভেদ হয়।

তুল্যাস্য প্ৰযত্নং সৱৰ্ণম্ ১।১।৯

তাল্বাদিস্থানমাভ্যন্তৰ প্ৰযত্নশ্চেত্যেতদ্দ্বয়ং যস্য যেন তুল্যং তস্মিথঃ সৱৰ্ণসংজ্ঞং স্যাত্।

তালু প্ৰভৃতি স্থান আৰু আভ্যন্তৰ পৰ্য্যন্ত এই দুয়োটা যাৰ লগত তুল্য বা সমান হয় তাৰ পৰস্পৰ সৱৰ্ণ সংজ্ঞা হয়।

ঋৃলৃবৰ্ণয়োৰ্মিথঃ সাৱৰ্ণ্যং বাচ্যম্। ঋকাৰ লৃকাৰয়োৰ্ভিন্নস্থানত্বেঽপি পৰস্পৰং সৱৰ্ণ সংজ্ঞং স্যাত্।

ঋকাৰ আৰু লৃকাৰৰো ভিন্নস্থান হ'লেও সৱৰ্ণ সংজ্ঞা হয়।

বৰ্ণানাং স্থান নিৰুপনম্

বৰ্ণসমূহৰ স্থান নিৰুপন

<u>অকুহবিসৰ্জনীয়ানাং কণ্ঠঃ</u>।

অকাৰ, কু মানে কবৰ্গ অৰ্থাৎ ক খ গ ঘ ঙ হ আৰু বিসৰ্গ— এই বিলাক বৰ্ণ কণ্ঠৰ পৰা উচ্চাৰিত হয়। গতিকে এই বোৰক কণ্ঠ্য বৰ্ণ বোলে।

<u>ই চু য শানাং তালু</u>।

ইকাৰ, চু মানে চবৰ্গ অৰ্থাৎ চ ছ জ ঝ ঞ, য আৰু শকাৰ— এই বৰ্ণবিলাক তালুৰ পৰা উচ্চাৰিত হোৱা হেতুকে এইবোৰক তালব্য বৰ্ণ বোলে।

<u>ঋটুৰষাণাং মূৰ্দ্ধা</u>।

ঋ, টু মানে টবৰ্গ অৰ্থাৎ ড ঢ ণ ৰ আৰু ৰকাৰৰ উচ্চাৰণ মূৰৰ পৰা হয়। গতিকে এই বৰ্ণবোৰক মূৰ্দ্ধণ্য বৰ্ণ বোলে।

<u>লৃ তু লসানাং দন্তাঃ</u>।

লৃকাৰ, তু মানে তবৰ্গ, আৰু সকাৰ— এইবিলাক বৰ্ণ দাঁতৰ পৰা উচ্চাৰিত হয়, গতিকে এইবিলাক বৰ্ণক দন্ত্য বৰ্ণ বোলে।

<u>উপূপধ্মানীয়ানামোষ্ঠৌ</u>।

উকাৰ, পু মানে পবৰ্গ অৰ্থাৎ প ফ ব ভ ম আৰু উপধমানীয় (প ফ) এই বৰ্ণবিলাক ওঠৰ সংস্পৰ্শত উচ্চাৰণ হোৱা হেতুকে ইহঁতক ওষ্ঠ্য বৰ্ণ বোলে।

<u>ঞমঙণনানাং নাসিকা চ</u>।

ঞ ম ঙ ণ আৰু ণকাৰ এই বৰ্ণবোৰ নাকৰ পৰা উচ্চাৰিত হোৱাৰ বাবে এইবোৰক নাসিক্য বৰ্ণ বোলে।

<u>এদৈতোঃ কণ্ঠতালু</u>।

একাৰ আৰু ঐকাৰৰ কণ্ঠ ও তালুৰ পৰা উচ্চাৰণ হয়। গতিকে এই দুটা বৰ্ণক কণ্ঠতালু বা কণ্ঠতালব্য বৰ্ণ বোলে।

<u>ওদৌতোঃ কণ্ঠৌষ্ঠম্</u>।

ও কাৰ আৰু ঔ কাৰ কণ্ঠ আৰু ওঁঠৰ পৰা উচ্চাৰিত হয় হেতুকে এই দুটা বৰ্ণক কণ্ঠ্য আৰু ওষ্ঠ্য বৰ্ণ বোলা হয়।

<u>ৱকাৰস্য দন্তোষ্ঠম্</u>।

দাঁত আৰু ওঁঠৰ পৰা ৱকাৰ উচ্চাৰিত হয়। গতিকে ইয়াক দন্তোষ্ঠ্য বৰ্ণ বোলে।

<u>জিহ্বামূলীয়স্য জিহ্বামূলম্</u>।

ক খ বৰ্ণ দুটা জিহ্বাৰ মূলৰ পৰা উচ্চাৰিত হয় বুলি ইয়াক জিহ্বামূলীয় বৰ্ণ বোলে।

<u>নাসিকাঽনুস্বাৰস্য</u>।

অনুস্বাৰ (ং) নাকৰ পৰা উচ্চাৰিত হোৱাৰ বাবে ইয়াক নাসিক্য বৰ্ণ বোলে।

<u>যত্নো দ্বিধা— আভ্যন্তৰো বাহ্যশ্চ। আদ্যঃ পঞ্চধা— স্পৃষ্টেষত্স্পৃষ্টেষদ্বিবৃত বিবৃত সংবৃতভেদাত</u>।

যত্ন অৰ্থাৎ প্ৰযত্ন (প্ৰকৃষ্টৰূপে যত্ন), সেই প্ৰযত্ন দুই প্ৰকাৰ— আভ্যন্তৰ আৰু বাহ্য।

আভ্যন্তৰ প্ৰযত্ন পাঁচ প্ৰকাৰ— স্পৃষ্ট, ঈষৎস্পৃষ্ট, ঈষৎবিবৃত, বিবৃত আৰু সংবৃত।

<u>তত্ৰ স্পৃষ্টং প্ৰযত্নং - স্পৰ্শানাম</u>।।

স্পর্শৰ্ণ বিলাকৰ অৰ্থাৎ কবৰ্গৰ পৰা পবৰ্গ লৈকে (ক বৰ্ণৰ পৰা ম বৰ্ণলৈকে সকলো স্পৰ্শৰ্ণ) সকলো স্পৰ্শৰ্ণৰ স্পৃষ্ট প্ৰযত্ন হয়।

ঈষৎস্পৃষ্টমন্তঃস্থানাম্।

অন্তঃস্থ ৰ্ণ (য ৰ ৱ ল) বিলাকৰ ঈষৎ স্পৃষ্ট প্ৰযত্ন হয়।

ঈষদ্বিবৃতমুষ্মাণাম্।

ঊষ্মবর্ণবিলাকৰ (শ ষ স হ) ঈষৎ বিবৃত প্ৰযত্ন হয়।

বিবৃতং স্বৰাণাম্।

স্বৰবৰ্ণবিলাকৰ বিবৃত প্ৰযত্ন হয়।

হ্ৰস্বস্য অবৰ্ণস্য প্ৰয়োগে সংবৃতম্। প্ৰক্ৰিয়াদশায়াং তু বিবৃতমেব।

হ্ৰস্ববৰ্ণৰ প্ৰয়োগত সংবৃত প্ৰযত্ন হয়। কিন্তু প্ৰক্ৰিয়া বা কাৰ্য্য কৰি থকা অবস্থাত বিবৃত প্ৰযত্ন হয়।

বাহ্যপ্ৰযত্নস্তেকাদশধা। বিবাৰঃ সংবাৰঃ শ্বাসো নাদো ঘোষোঽঘোষোঽল্পপ্ৰাণো মহাপ্ৰাণ উদাত্তোঽনুদাত্তঃ স্বৰিতশ্চেতি।

বাহ্যপ্ৰযত্ন এঘাৰ প্ৰকাৰ। বিবাৰ, সংবাৰ, শ্বাস, নাদ, ঘোষ, অঘোষ, অল্পপ্ৰাণ, মহাপ্ৰাণ, উদাত্ত, অনুদাত্ত আৰু স্বৰিত।

খৰো-বিবাৰাঃ শ্বাসা অঘোষাশ্চ।

খৰ্ প্ৰত্যাহাৰৰ বিবাৰ, শ্বাস আৰু অঘোষ প্ৰযত্ন হয়।

হশঃ সংবাৰা নাদা ঘোষাশ্চ।

হশ্ প্ৰত্যাহাৰৰ সংবাৰ নাদ আৰু ঘোষ প্ৰযত্ন হয়।

বৰ্গাণাং প্ৰথম তৃতীয় পঞ্চমা যণশ্চাল্পপ্ৰাণাঃ।

বৰ্গৰ প্ৰথম (ক চ ট ত প) বৰ্ণ, তৃতীয় (গ জ ড দ ব) বৰ্ণ, পঞ্চম (ঙ ঞ ণ ন ম্) বৰ্ণ আৰু যণ্ প্ৰত্যাহাৰ (য ব ৰ ল) প্ৰত্যাহাৰৰ অল্পপ্ৰাণ প্ৰযত্ন হয়।

বৰ্গানাং দ্বিতীয় চতুৰ্থৌ শলশ্চ মহাপ্ৰাণাঃ।

বৰ্গৰ দ্বিতীয় (খ ছ ঠ থ ফ) বৰ্ণ চতুৰ্থ বৰ্ণ আৰু শল্ (শ ষ স হ) প্ৰত্যাহাৰৰ মহাপ্ৰাণ প্ৰযত্ন হয়।

কাদয়ো মাৱসানাঃ স্পৰ্শাঃ।

ককাৰৰ পৰা মকাৰলৈকে (কবৰ্গ, চবৰ্গ, টবৰ্গ, তবৰ্গ, পবৰ্গ) এই পচিশটা বৰ্ণক স্পৰ্শ সংজ্ঞা বোলা হয়।

যণোঽন্তঃস্থাঃ।

যণ্ প্ৰত্যাহাৰৰ (য ব ৰ ল) অন্তঃস্থবৰ্ণ বুলি কোৱা হয়।

শলঃ ঊষ্মানঃ।

শল্ প্ৰত্যাহাৰৰ (শ ষ স হ) প্ৰত্যাহাৰৰ ঊষ্মা সংজ্ঞা হয়।

অচঃ স্বৰাঃ।

অচ্ প্ৰত্যাহাৰ (অ ই উ ঋ ৯ এ ও ঐ ঔ) এই নটা বৰ্ণক স্বৰ বৰ্ণ বোলে।

ক খ ইতি কখাভ্যাং প্ৰাগধ বিসৰ্গ সদৃশো জিহ্বামূলীয়ঃ।

ক আৰু খকাৰৰ আগত থকা আধা বিসৰ্গৰ নিচিনা যি বৰ্ণ তাৰ জিহ্বামূলীয় সংজ্ঞা হয়।

প ফ ইতি পফাভ্যাং প্ৰাগৰ্ধ বিসৰ্গ সদৃশ উপধ্মানীয়ঃ।

প আৰু ফ-ৰ আগত থকা অৰ্ধ বিসৰ্গৰ নিচিনা যি বৰ্ণ তাৰ উপধ্মানীয় সংজ্ঞা হয়।

অং অঃ ইত্যচঃ পৰৌ অনুস্বাৰবিসৰ্গৌ।

অং অঃ এনে স্বৰবৰ্ৰ (অচৰ) পিছতহে অনুস্বাৰ আৰু বিসৰ্গ হয়।

অনুদিত্সৰ্বণস্য চাঽপ্ৰত্যয়ঃ। ১।১।৬৯

প্ৰতীয়তে বিধীয়তে ইতি প্ৰত্যয়ঃ। অবিধীয়মানোঽনুদিচ্চ সবৰ্ণস্য সংজ্ঞা স্যাত্।

প্ৰত্যয় বুলিলে আমি তাকেই বুজো যাক বিধান কৰা হয়। অবিধীয়মান

যি অণ্ প্ৰত্যাহাৰ আৰু উদিৎ (উকাৰ ইৎ অৰ্থাৎ কু চু টু তু পু) সেই সবৰ্ণ সংজ্ঞাৰ গ্ৰাহক অৰ্থাৎ বোধক বুলি কোৱা হয়।

অত্ৰৈবাণ্ পৰেণ ণ কাৰেণ।।

অৰ্থাৎ এই সূত্ৰত থকা যি অণ্ সেই পিছৰ ণকাৰৰ সৈতে অৰ্থাৎ লণ্ সূত্ৰৰ ণকাৰৰ সৈতে বুলি কোৱা হৈছে।

তথাচ কাৰিকা—

পৰেণৈবেণ্ গ্ৰহাঃ সৰ্বে পূৰ্ব্বেণৈবোন্ গ্ৰহা মতাঃ।

ঋতেऽনুদিৎসৰৰ্ণস্যেত্যেতদেকং পৰেণতু।।

কু চু টু তু পু এতে উদিতাঃ। কবৰ্গ, চবৰ্গ, টবৰ্গ, তবৰ্গ আৰু পবৰ্গক উদিৎ বোলে। তদেবম্- অ ইত্যষ্টাদশানাং সংজ্ঞা। সেইদৰে এই প্ৰকাৰে অ-কাৰৰ ১৮ প্ৰকাৰ ভেদ হয়।

<u>তথা একাৰোকাৰৌ</u>।

তেনেকৈ ইকাৰ আৰু উকাৰৰো ১৮ প্ৰকাৰ ভেদ হ'ব।

<u>ঋকাৰ স্ত্ৰিংশত। এবম্ ঌকাৰোঽপি</u>।

ঋকাৰৰো ত্ৰিশ (৩০) প্ৰকাৰ ভেদ হয়। তেনেকৈ ঌ কাৰৰো ত্ৰিশ (৩০) প্ৰকাৰ ভেদ হয়।

<u>এচোদ্বাদশানাম্</u>। হ্ৰস্বৱৰ্ণৰ অভাৱ হোৱা হেতুকে (এ ও ঐ ঔ) অৰ্থাৎ এচ্ প্ৰত্যাহাৰৰ ১২ প্ৰকাৰ ভেদ হয়।

অনুনাসিকাননুনাসিক ভেদেন যবলা দ্বিধা।

অনুনাসিক আৰু অননুনাসিক ভেদে যবল দুই প্ৰকাৰৰ বোধক হয়।

তেনাননুনাসিকান্তে দ্বয়োৰ্দ্বয়সংজ্ঞা।

সেয়েহে অনুনাসিক আৰু নিৰনুনাসিক ভেদে যবল দুই প্ৰকাৰৰ বোধক হয়।

পৰঃ সন্নিকৰ্ষঃ সংহিতা। ১।৪।১০৯

বৰ্ণানামতিশয়িতঃ সন্নিধি সংহিতা সংজ্ঞঃ স্যাত্।

বৰ্ণবিলাকৰ অতিশয় সান্নিধ্য বা ওচৰা-ওচৰি যি সম্বন্ধ তাকেই সংহিতা বুলি কোৱা হয়।

হলোঽনন্তৰাঃ সংযোগঃ। ১।১।৭

অজভিৰব্যবহিতা হলঃ সংযোগ সংজ্ঞা স্যুঃ।

অচ্ ভিঃ অব্যবহিত অৰ্থাৎ অচ্ প্ৰত্যাহাৰৰ দ্বাৰা ব্যবধান থকা যি হল্ তাৰ সংযোগ সংজ্ঞা হয়।

সুব্তিঙন্তংপদম্। ১।৪।১৪

সুবন্তং (সুপ্ অন্তং) চ তিঙন্তং (তিঙ্-অন্তং) চ পদ সংজ্ঞং স্যাৎ।

সুবন্ত (অৰ্থাৎ সু ঔ জস্ ইত্যাদি) আৰু তিঙন্ত (তিপ্ তস্ ঝি ইত্যাদি) শব্দক পদ বোলে।

।। ইতি সংজ্ঞা প্ৰকৰণম্।।

সন্ধি

পৰঃ সন্নিকৰ্ষঃ সংহিতা (১।৪।১০৯)— অতিশয় দ্ৰুত উচ্চাৰণজনিত দুই বৰ্ণৰ পৰস্পৰ মিলনক সংহিতা বা সন্ধি বোলে। 'সতী + ঈশঃ' একেলগে দ্ৰুতু উচ্চাৰণ কৰিলে 'সতীশঃ' এইৰূপই শুনা যায়।

সন্ধি কৰাৰ নিয়মটো হ'ল—

সংহিতৈকপদে নিত্যা নিত্যা ধাতুপমৰ্গয়োঃ।
সমাসেঽপি চ নিত্যা স্যাৎ সা চান্যএ ৰিভাষিতা।।

একপদত, ধাতু আৰু উপসৰ্গৰ মাজত আৰু সমাসত সন্ধি অবশ্য কৰ্তব্য। যথা— পো + অনঃ = পবনঃ, প্ৰ + অবিশৎ = প্ৰাবিশত; পঞ্চ + আননঃ = পঞ্চাননঃ।

স্বৰ সন্ধি

১। **অকঃ সবৰ্ণে দীৰ্ঘঃ (এ।১।১০১)**— অ ই ঐ ঋ ৯ৰ লগত অ ই উ ঋ আৰু ৯ৰ সন্ধিত দুটা স্বৰ মিলি এটা দীৰ্ঘ স্বৰ হয়।

অ + অ = আ, অদ্যাবধিঃ।
অ + অ = আ, নৰাকৃতিঃ।
আ + ত = আ, বিদ্যাৰ্ণবঃ।
আ + আ = আ গদাঘাতঃ।
ই + ই = ঈ, অতীব।
ই + ঈ = ঈ, প্ৰতীক্ষা।
ঈ + ই = ঈ, মহতীচ্ছা।
ঈ + ঈ = ঈ, থস্মীশঃ।
উ + উ = ঊ, স্বাদুদৰম্।
উ + উ = ঊ, লঘূৰ্মিঃ।

ঊ + উ = ঊ, ভূৰ্ধ্বম্।
ঋ + ঋ = ঋৃ, পিতৃৰ্ণম্।
ঋ + ৯ = ঋৃ, হোতৃ + ৯কাৰঃ = হোতৃকাৰঃ।

২। **ইকো যৰ্ণ্ অচি (এ/১।৭৭)**— ইকঃ স্থানে যণ্ স্যাদচি সংহিতায়াং বিষয়ে, সুধী + উপাস্য ইতি স্থিতি।

অসবৰ্ণ পিছত থাকিলে ই উ ঋ আৰু ৯কাৰৰ ঠাইত যথাক্ৰমে য্ ব্ ৰ্ আৰু ল হয়। ই, ঈ = য্; যেনে দধি + অত্ৰ = দধ্যত্ৰ, অতি + আচাৰঃ= অত্যাচাৰঃ, দেবী + আগতা = দেব্যাগতা। উ, ঊ = ব্ হয়— অনু + অয় = অন্বয়, সু + আগতম্ = স্বাগতম্, মধু + ঋতে = মধ্বৃতে, অনু + এযনম্ = অন্বেষণম্, পচতি + ওদনম্ = নচত্োদনম্, দদাত্বৌষধম্, বধু + ঔদাৰ্য্যম্ = বধ্বৌদাৰ্য্যম্, ঋ ঋৃ = ৰ্ পিত্ৰনুমতিঃ, ৯ = ল্ - ৯ + আকৃতিঃ = লাকৃতিঃ।

৩। **তস্মিন্নিতি নিৰ্দিষ্টে পূৰ্বস্য (১।১।৬৬)**

সপ্তমীনিৰ্দেশেন বিধীয়মানং কাৰ্য্যং বৰ্ণান্তৰেণাঽব্যবহিতস্য পূৰ্বস্য বোধ্যম্।

সপ্তমী বিভক্তিক নিৰ্দেশ কৰি বিধীয়মান যি কাৰ্য্য সেই কাৰ্য্য আন কোনো বৰ্ণৰ দ্বাৰা ব্যৱধান নথকা হ'লে পূৰ্ব বৰ্ণৰ ঠাইত হয়।

৪। **স্থানেঽন্তৰতমঃ (১।১।৫০)**

প্ৰসঙ্গে সতি সদৃশতম আদেশঃ স্যাত্। সুধ্য্ + উপাস্য ইতি জাতে।

প্ৰসঙ্গ অৰ্থাৎ প্ৰাপ্তি থাকিলে আটাইতকৈ সদৃশ বৰ্ণই আদেশ হয়। যেনে— সুধী + উপাস্য ইতি। ইয়াতে সু ধ্ ঈ + উপাস্য এনে ক্ষেত্ৰত সু ধ্ য় ('ঈ'ৰ ঠাইত) + উপাস্য হৈছে। ইকোমণাচি সূত্ৰানুসাৰে 'ঈ'কাৰৰ ঠাইত য় কাৰ আদেশ হৈছে। আমি জানো, যণ প্ৰত্যাহাৰৰ ই উ ঋ ৯- এই চাৰিটা বৰ্ণৰ ঠাইত যথাক্ৰমে য় ব্ ৰ্ ল হয় সংহিতাৰ ক্ষেত্ৰত। অৰ্থাৎ ই, ঈ ৰ ঠাইত য়, উ, ঊ ৰ ঠাইত ব্, ঋ, ঋ ৰ ঠাইত ৰ্ আৰু ৯, ন্ন ৰ ঠাইত লকাৰ আদেশ হয়।

যেনে— নদী + অম্বু = নদ্যম্বু। ৯ + আকৃতিঃ = লাকৃতি।

৫। **অনচি চ (৮।৪।৪৭)**

অচঃ পৰস্য যৰো দ্বে বা স্তো ন ত্বচি। ইতি ধকাৰস্য দ্বিত্বম্।

অৰ্থাৎ, স্বৰবৰ্ণৰ পৰবৰ্তী আৰু ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ পূৰ্ববৰ্তী হ ভিন্ন ব্যঞ্জনবৰ্ণ বিকল্পে দ্বিৰুক্ত হয়। যেনে— দধি + এত্ৰ = দধ্যত্ৰ, দদ্ধ্যত্ৰ; উদ্যমঃ উদ্দ্যমঃ, মধ্বৰিঃ, মদ্ধ্বাৰিঃ, যুধ্যতে, যুদ্ধ্যতে; উগ্‌গ্ৰঃ, উগ্ৰঃ; পুত্ৰঃ, পুত্ত্ৰঃ; ইন্দ্ৰঃ, ইন্দ্দ্ৰঃ।

৬। **ঝলাং জশ্ ঝশি (৮।৪।৫৩)**

ঝশ্ প্ৰত্যাহাৰ পিছত থাকিলে ঝল্ প্ৰত্যাহাৰৰ ঠাইত জশ্ হয়। এনেকে পূৰ্ব ধকাৰৰ ঠাইত দ-কাৰ হয়।

ঝশি পৰে সতি ঝলাং অৰ্থাৎ ঝল্ প্ৰত্যাহাৰাণাং স্থানে জশ্ প্ৰত্যাহাৰ আদেশঃ স্যাৎ। অৰ্থাৎ পূৰ্ব ধকাৰস্য স্থানে দকাৰঃ ভবিষ্যতি।

৭। **সংযোগান্তস্য লোপঃ (৮।২।২৩)**

সংযোগান্তং যৎপদং তদন্তস্য লোপঃ স্যাৎ।

সংযোগান্ত যি পদ তাৰ অন্তপদৰ লোপ হয়।

৮। **অলোऽন্তস্য (১।১।৫২)**

ষষ্ঠীনিৰ্দিষ্টোऽন্ত্যস্যাঽহল আদেশঃ স্যাৎ। ইতি যলোপে প্ৰাপ্তে (যণঃ প্ৰতিষেধো বাচ্যঃ) সুদ্ধ্যুপাস্যঃ। মদ্ধ্বৰিঃ, ধাত্ৰংশঃ, লাকৃতিঃ।

ষষ্ঠী বিভক্তিক নিৰ্দেশ কৰি যি কাৰ্য্য বিধান কৰা হয় সেই কাৰ্য্য অন্তত থকা বৰ্ণৰ ঠাইত হয়।

যণঃ প্ৰতিষেধো বাচ্যঃ। যণ্ প্ৰত্যাহাৰস্য লোপঃ প্ৰতিষেধো ভবতি।

যণ্ প্ৰত্যাহাৰৰ লোপৰ নিষেধ হয় অৰ্থাৎ লোপ নহয়। যেনে— সুদ্ধ্যুপাস্যঃ, মধু + অৰিঃ = মদ্ধ্বৰিঃ, ধাত্ৰংশ- ধাতৃ + অংশঃ, লাকৃতিঃ - ৯ + আকৃতিঃ।

৯। **এচোऽয়বায়াবঃ (৬।১।৭৮)**

এচঃ ক্ৰমাদয্ আয্ অব্ আব্ এতে স্যুৰচি।

স্বৰবৰ্ণ পিছত থাকিলে পূৰ্ববৰ্তী এ, ও, ঐ আৰু ঔ স্থানে যথাক্ৰমত অয়্, আয়্, অব্ আৰু আব্ হ'ব। যথা— চয়নম্, গায়তি, লবনম্, পাবকঃ।

১০। **যথাসংখ্যমনুদেশঃ সমানাম্ (১।৩।১০)**

সমসম্বন্ধীবিধিৰ্যথাসংখ্যং স্যাত্। হয়নে, বিষ্ণৱে, নায়কঃ, পাবকঃ।

সমান সম্বন্ধ থকা যি স্থানী আৰু আদেশ যথাক্ৰমে হয়। যেনে— হৰে + এ = হৰয়ে; বিষ্ণো + এ = বিষ্ণৱে ; নৈ + অকঃ = নায়কঃ ; পৌ + অকঃ = পাৱকঃ।

১১। **বান্তো যি প্ৰত্যয়ে (৬।১।৭৯)**

যকাৰাদৌ প্ৰত্যয়ে পৰে ঔদৌতোৰব্ আব্ এতৌস্তঃ। গব্যম্, নাব্যম্, (অধ্বপৰিমাণে চ) গব্যূতিঃ।

অৰ্থাৎ, যকাৰাদি প্ৰত্যয় পিছত থাকিলে প্ৰাতিপদিকৰ ওকাৰ আৰু ঔকাৰ স্থানে যথাক্ৰমে অব্ আৰু আব্ হয়। যথা— গো + যম্ = গব্যম্ (গো + যৎ), নৌ + যম্ = নাব্যম্ (নৌ + যৎ)। গোৰ্যূতৌছন্দস্যুপসংখ্যানম্, অধ্বপৰিমাণে চ (বা- গো + যুতিঃ = গব্যূতিঃ (গব্যুতিঃ স্ত্ৰী ক্ৰোশযুগম্ ইত্যমৰঃ)।

১২। **অদেঙ্ গুণঃ (১।১।২)**

অত্ এঙ্ চ গুণসংজ্ঞং স্যাত্।

হ্ৰস্ব অকাৰ আৰু এঙ্ (এ ও) প্ৰত্যাহাৰৰ গুণ সংজ্ঞা হয়। প্ৰয়োজন মতে ই ঈৰ ঠাইত এ, উ ঊৰ ঠাইত ও, ঋ ঋৰ ঠাইত অৰ্ আৰু ৯ৰ ঠাইত অল্ হয়; স্বৰবৰ্ণবিলাকৰ এনেকুৱা পৰিবৰ্তন হোৱাকে সিহঁতৰ গুণ হোৱা বোলে।

১৩। **তপৰস্তত্কালস্য (১।১।৭০)**

তঃ পৰো যস্মাত্ স চ তাৎপৰশ্চোচ্চাৰ্য্য মানঃ সমকালস্যৈব সংজ্ঞা স্যাৎ।

তকাৰ পিছত আছে যি বৰ্ণৰ আৰু তকাৰ পূৰ্বত আছে যি বৰ্ণৰ তাৰ সমকাল সংজ্ঞা হয়।

১৪। **আদ্‌গুণঃ (৬।১।৮৭)**

অবৰ্ণাদচি পৰে পূৰ্বপৰয়োৰেকো গুণ আদেশঃ স্যাৎ।

উপেন্দ্র, গাঙ্গোদকম্। অবৰ্ণৰ পিছত ই, উ, ঋ আৰু ৯ থাকিলে দুয়ো মিলি গুণ হয়। অবৰ্ণ আৰু ইবৰ্ণৰ মিলনত একাৰ, অবৰ্ণ আৰু উবৰ্ণৰ মিলনত 'ও' কাৰ, অবৰ্ণ আৰু ঋ বৰ্ণৰ মিলনত অৰ্ (উৰণৰপৰঃ) এবং অবৰ্ণ আৰু ৯কাৰৰ মিলনত অল্ (উৰণৰপৰঃ) হয়।

১৫। **উপদেশঽজনুনাসিক ইৎ (১।৩।২)**

উপদেশেঽনুনাসিকোঽজিৎসঙ্গঃ স্যাৎ।

প্ৰতিজ্ঞানুনাসিক্যাঃ পাণিনীয়াঃ, লণ্‌সূত্ৰস্থাঽবৰ্ণেন সহোচ্চাৰ্যমানো ৰেফো ৰলয়োঃ সংজ্ঞা।

পাণিনি পতঞ্জলি আৰু কাত্যায়ন আদি মুনিসকলৰ দ্বাৰা উচ্চাৰিত প্ৰতিজ্ঞা হৈছে উপদেশ। পাণিনি মুনিসকলৰ যি প্ৰতিজ্ঞা সেয়ে অনুনাসিক।

লণ্ সূত্ৰত থকা যি অবৰ্ণ তাৰ সৈতে উচ্চাৰ্য্যমান যি ৰেফ তাৰ 'ৰ' আৰু 'ল'ৰ সংজ্ঞা হয়। অৰ্থাৎ ৰ প্ৰত্যাহাৰ হয়।

১৬। **উৰণ্ ৰপৰঃ (১।১।৪১)**

'ঋ' ইতি ত্ৰিংশতঃ সংজ্ঞেত্যুক্তম্। তৎস্থানে যোঽণ্ স ৰপৰঃ সন্নেব প্ৰবৰ্ত্ততে। কৃষ্ণৰ্দ্ধিঃ। তবল্কাৰঃ।

ঋ-কাৰ যে ত্ৰিশ প্ৰকাৰ সেইটো সংজ্ঞা প্ৰকৰণত কোৰা হৈছে। সেই ঋকাৰৰ ঠাইত হোৱা যি অন্ সেই ৰপৰ হৈ প্ৰবৃত্ত হয়। কৃষ্ণৰ্দ্ধিঃ। কৃষ্ণ + ঋদ্ধিঃ, তৰল্‌কাৰ— তৰ + ৯কাৰঃ।

১৭। **লোপঃ শাকল্যস্য (৮।৩।১৯)**

অবৰ্ণপূৰ্বয়োঃ পদান্তয়োৰ্যবয়োৰ্লোপো বাঽশি পৰে।

অবৰ্ণ পূৰ্বক (অ আ) পদান্ত যি 'য' আৰু 'ৱ' অশ্ প্ৰত্যাহাৰ পিচত থাকিলে তাৰ বিকল্পে লোপ হয়।

১৮। **পূৰ্বত্ৰাসিদ্ধম্ (৮।২।১)**

সপাদসপ্তাধ্যায়ীং প্ৰতি ত্ৰিপাদ্যসিদ্ধা, ত্ৰিপাদ্যামপি পূৰ্বং প্ৰতি পৰং শাস্ত্ৰমসিদ্ধম্ স্যাৎ। হৰ ইহ, হৰয়িহ। বিষ্ণু ইহ, বিষ্ণৱিহ।

প্ৰথম অধ্যায়ৰ পৰা অষ্টম অধ্যায়ৰ প্ৰথম পাদ পৰ্যন্ত এই সূত্ৰবিলাকক সপাদসপ্তাধ্যায়ী সূত্ৰ বোলে, আৰু অষ্টম অধ্যায়ৰ ২, ৩, ৪ পাদ সূত্ৰ বিলাকক ত্ৰিপাদী সূত্ৰ বোলে। সপাদ সপ্তাধ্যায়ী সূত্ৰবিলাকৰ প্ৰতি ত্ৰিপাদী সূত্ৰবিলাক অসিদ্ধ হয়, আৰু ত্ৰিপাদী সূত্ৰবিলাকৰ ভিতৰতো পূৰ্বৰ প্ৰতি পৰবৰ্তী সূত্ৰবিলাক অসিদ্ধ হয়। যেনে— হৰ ইহ, হৰে ইহ। হৰয়িহ বিষ্ণ ইহ, বিষ্ণো ইহ। বিষ্ণৱিহ।

১৯। **বৃদ্ধিৰাদৈচ্ (১।১।১)**

আদৈচ্চ বৃদ্ধিসংজ্ঞঃ স্যাত্। আৎ মানে আকাৰ আৰু ঐচ্ (ঐ ঔ) প্ৰত্যাহাৰৰ বৃদ্ধি সংজ্ঞা হয়।

২০। **বৃদ্ধিৰেচি (৬।১।৮৮)**

আদেচি পৰে বৃদ্ধিৰেকাদেশঃ স্যাৎ। গুণাপবাদঃ। কৃষ্ণৈকত্বম্। গঙ্গৌঘ দেবৈশ্বৰ্য্যম্। কৃষ্ণৌৎকণ্ঠম্।

অ বা আৰ পাচত যদি এ বা ঐ থাকে দুয়ো মিলি ঐ হয়, আৰু ও বা ঔ থাকিলে দুয়ো মিলি ঔ হয়। ই গুণ সূত্ৰৰ অপবাদ সূত্ৰ। যেনে— গঙ্গা + ঔঘঃ = গঙ্গৌঘঃ, দেব + ঐশ্বৰ্য্যম্ = দেবৈশ্বৰ্য্যম্, কৃষ্ণ + ঔৎকণ্ঠম্ = কৃষ্ণৌৎকণ্ঠম্, মহা + ঔষধিঃ = মহৌষধিঃ।

২১। **এত্যেধত্যূঠ্সু (৬।১।৮৯)**

অবৰ্ণাদেজাদ্যোৰেত্যেধত্যোৰূঠি চ পৰে বৃদ্ধিৰেকাদেশঃ স্যাত্। উপৈতি, উপৈধতে। প্ৰষ্ঠৌহঃ। এজাদ্যোঃ কিম্? উপেতঃ। মা ভবানেপ্ৰদিধত্। বা. অক্ষাদূহিন্যামুপসংখ্যানম্। অক্ষৌহিনী মেনা। বা. প্ৰাদূহোঢ়ো উঢ়ি এৰ ঐষ্যেষু। প্ৰোহঃ। পৌঢ়। প্ৰৌঢ়ি। প্ৰৈষঃ। প্ৰেষ্যঃ। বা. ঋতে চ তৃতীয়া সমাসে। সুখেন ঋতঃ মুখাৰ্তঃ। তৃতীয়েতি কিম্? পৰমৰ্তঃ, বা. প্ৰ-বৎসতৰ-কম্বল-বসনাৰ্ণ- দশানামৃণে। প্ৰাৰ্ণম্। বৎসতৰাৰ্ণম্ ইত্যাদি।

অকাৰৰ পিছত ঋত শব্দ থাকিলে পূৰ্বপৰ অচ্ বৰ্ণৰ ঠাইত বৃদ্ধি একাদেশ হয়। যেনে— সুখাৰ্ত = সুখ + ঋত ; পৰমৰ্ত্ত = পৰম + ঋতঃ।

২২। **উপসৰ্গাঃ ক্রিয়াযোগে (১।৪।৪৯)**

প্রাদয় ক্রিয়াযোগে উপসৰ্গ সংজ্ঞাঃ স্যুঃ। প্র পৰা অপ সম্ অনু অব নিস্ নিৰ দুস্ দুৰ বি আঙ্ নি অধি অপি অতি সু উত্ অভি প্রতি পৰি উপ এতে প্রাদয়ঃ।

২৩। **ভূৱাদয়ো ধাতবঃ (১।৩।১)**

ক্রিয়াবাচিনো ভ্বাদয়ো ধাতুসংজ্ঞাঃ স্যুঃ।

ক্রিয়াক বুজোৱা ভূ প্রভৃতি যি আদি তাৰ ধাতুসংজয়া হয়। যেনে— কৃ, ভূ, পঠ, গম্ আদি ধাতু।

২৪। **উপসৰ্গাদৃতি ধাতৌ (৬।১।৯১)**

অবৰ্ণান্তাদুপসৰ্গাদৃকাৰাদৌ ধাতৌ পৰে বৃদ্ধিৰেকাদেশঃ স্যাত্। প্রাৰ্চ্ছতি।

অবৰ্ণ অৰ্থাৎ অ আ উপসৰ্গৰ পাছত ঋকাৰাদি ধাতু থাকিলে বৃদ্ধিৰেকাদশ হয়। যেনে— প্র + ঋচ্ছতি = প্রাৰ্চ্ছতি।

২৫। **এঙি পৰৰূপম্ (৬।১।৯৪)**

আদুপসৰ্গাদেঙাদৌ ধাতৌ পৰে পৰৰূপমেকাদেশঃ স্যাত্। প্রেজতে। উপোষতি।

অকাৰান্ত উপসৰ্গৰ পাছত এঙাদি ধাতু (এ, ও) অন্ত ধাতু থাকিলে পূৰ্বপৰ উভয় স্থানত পৰৰূপ একাদেশ হয়। যেনে— প্র + এজতে = প্রেজতে, উপ + ওষতি = উপোষতি।

২৬। **অচোন্ত্যাদি টি (১।১।৬৪)**

অচাং মধ্যে যোऽন্ত্যঃ স আদিৰ্যস্য তট্টিমংজ্ঞং স্যাত্। বা. শকন্ধাদিষু পৰৰূপং বাচ্যম্। তচ্চ টেঃ, শকন্ধু। কৰ্কন্ধুঃ। মনীষা। আকৃতিগণোহয়ম্। মাৰ্তন্ডঃ।

অচ্ প্রভৃতিৰ ভিতৰত যি অন্তত থকা অচ্ সেই আদি হৈছে যাৰ তাৰ টি সংজ্ঞা হয়।

২৭। **ওমাঙোশ্চ (৬।১।৯৪)**

ওমি আঙি চাতপৰে পৰৰূপমেকাদেশঃ স্যাত্। শিবায়োং নমঃ, শিব এহি।

অবৰ্ণৰ পাচত ওম্ আৰু আঙ্ থাকিলে পৰৰূপ একাদেশ হয়। শিৱায়োং নমঃ শিৱায় + ওং নমঃ, শিব এ হি।

২৮। **অন্তাদিবচ্চ (৬।১।৮৪)**

যোऽয়মেকাদেশঃ স পূৰ্বস্য অন্তবত্ পৰস্য আদিবত্ স্যাত্। শিবেহি।

এই যি একাদেশ সেই পূৰ্বত থকা ৱৰ্ণ অন্তত থকাৰ নিচিনা হয় আৰু পিছত থকা বৰ্ণ পূৰ্বত থকাৰ নিচিনা হয়, শিৱেহি, শিৱ + আ + ইহি।

২৯। **অকঃ সবৰ্ণে দীৰ্ঘঃ (৬।১।৮৪)**

অকঃ সবৰ্ণেহচি পৰে, পূৰ্বপৰয়োদীৰ্ঘ একাদেশঃ স্যাত্ দৈত্যাৰিঃ। শ্রীশঃ। বিষ্ণুদয়ঃ। হোতৃকাৰঃ।

অক্ প্রত্যাহাৰৰ পিছত সৱৰ্ণ অচ্ থাকিলে পূৰ্ব-পৰ উভয় স্থানত দীৰ্ঘ একাদেশ হয়। যেনে— দৈত্যাৰিঃ — দৈত্য + অৰিঃ, শ্রীশঃ — শ্রী + ঈশঃ, বিষ্ণুদেয়— বিষ্ণু + উদয়ঃ, হোতৃকাৰঃ — হোতৃ+ কাৰঃ।

৩০। **এঙঃ পদান্তাদতি (৬।১।১০৯)**

পদান্তাদেঙোऽতি পৰে পূৰ্বৰূপমেকাদেশঃ স্যাত্। হৰেহব। বিষ্ণোহব। (হৰে অব, বিষ্ণোঃ অব)।

পদান্ত এঙ্ প্রত্যাহাৰৰ পাচত অকাৰ থাকিলে পূৰ্বৰূপ একাদেশ হয়। হৰেহব— হৰে + অব্, বিষ্ণোহৱ — বিষ্ণো + অব্।

৩১। **সৰ্বত্র বিভাষা গোঃ (৬।১।১১২)**

লোকে বেদে চেঙন্তস্য গোৰতি বা প্রকৃতিভাবঃ স্যাত পদান্তে। গো অগ্রম্। গোহগ্রম্। এঙন্তস্য কিম্? চিত্রগ্বগ্রম্। পদান্তে কিম্। গোঃ।

লৌকিক সংস্কৃতে অথবা বৈদিক সংস্কৃতে এঙন্ত (এ, ও) গোশব্দৰ পাচত অকাৰ থাকিলে পদান্ত বিষয়ত বিকল্পে প্ৰকৃতিভাব হয়, যেনে— গো অগ্ৰম্। গোঽগ্ৰম্। এঙন্তস্য কিম্? চিত্ৰগু + অগ্ৰম্ = চিত্ৰগ্বগ্ৰম্। পদান্তে কিম্? গোঃ, ইয়াতে পদাএন্ত 'ওঃ' আছে, ওকাৰ নয়।

৩২। **আনকাল্ শিৎসৰ্বস্য (১।১।৫৫)**

অনেকাল্ য আদেশঃ শিধাদেশশ্চ স সৰ্বস্য ষষ্ঠীনিৰ্দ্দিষ্টস্য স্থানে স্যাত্। ইতি প্ৰাপ্তে।

অনেক অল্ বৰ্ণবিশিষ্ট আৰু শিৎ যি আদেশ সি সম্পূৰ্ণ স্থানী বৰ্ণৰ ঠাইত হয়।

৩৩। **ঙিচ্চ (১।১।৫৩)**

ঙিদ্ অনেকালপি অন্তস্যৈব স্যাত্। ঙিদ্ আদেশ অনেক বৰ্ণৰ ঠাইত হ'লেও অন্ত্য বৰ্ণৰ ঠাইতে হয়।

৩৪। **অৱঙ্ স্ফোটায়নস্য (৬।১।১২৩)**

পদান্তে এঙন্তস্য গোৰবঙ্ বা স্যাদচি। গবাগ্ৰম্। গোগ্ৰম্। পদান্তে কিম্? গবি।

অচ্ পাচত থাকিলে এঙন্ত গো শব্দৰ বিকল্পে অবঙ্ আদেশ হয়। যেনে— গৱাগ্ৰম্ গো + অগ্ৰম্, গোঽগ্ৰম্— গো + অগ্ৰম্। পদান্তে কিম্? গৱি, গো + ই।

৩৫। **ইন্দ্ৰে চ (৬।১।১২৪)**

গোৰবঙ্ স্যাদিন্দ্ৰে। গবেন্দ্ৰঃ।

গো শব্দৰ অৱঙ্ আদেশ হয়, ইন্দ্ৰ শব্দ পাচত থাকিলে গৱেন্দ্ৰ— গো + ইন্দ্ৰঃ হয়।

৩৬। **দূৰাদ্ধূতে চ (৮।২।৮৪)**

দূৰাত্সম্বোধনে বাক্যস্য টেঃ প্লুতো বা স্যাত্।

দূৰৈৰ পৰা সম্বোধন বিষয়ক বাক্যৰ যি টি তাৰ বিকল্পে প্লুত সংজ্ঞা হয়।

৩৭। **প্লুতপ্ৰগৃহ্যা অচি নিত্যম্ (৬।১।১২৫)**

এতেঽচি প্ৰকৃত্যা স্যুঃ। আগচ্ছ কৃষ্ণ ও অত্ৰ গৌশ্চৰতি।

অচ্ প্ৰত্যাহাৰ পিচত থাকিলে প্লুত সংজ্ঞক আৰু প্ৰগৃহ্য সংজ্ঞকৰ প্ৰকৃতি ভাৰ হয়। অৰ্থাৎ সন্ধি নহয়। উদাহৰণ— আগচ্ছ কৃষ্ণ অত্ৰ গোশৰতি।

৩৮। **ঈদূদেদ্দ্বিবচনং প্ৰগৃহ্যম্ (১।১।১১)**

ঈদূদেদন্তং দ্বিবচনম্ প্ৰগৃহ্যম্ স্যাত্। হৰী এতৌ। বিষ্ণু ইমৌ। গঙ্গে অমূ।

ঈদন্ত ঊদন্ত আৰু এদন্ত যি দ্বিবচন পদ তাৰ প্ৰগৃহ্য সংজ্ঞা হয়। হৰী এতৌ। বিষ্ণু ইমৌ। গঙ্গে অমূ।

৩৯। **অদসো মাত্ (১।১।১২)**

অস্মাত্ পৰৌ ঈৎ উতৌ প্ৰগৃহ্যৌ স্তঃ। অসী ঈশাঃ। ৰামকৃষ্ণাবমু আসাতে। মাত্কিম্? অমুকেঽত্ৰ।

অদস্ শব্দ সম্বন্ধি মকাৰৰ পিচত যি ঈকাৰ আৰু ঊকাৰ তাৰ প্ৰগৃহ্য সংজ্ঞা হয়। যেনে— অমী ঈশাঃ, ৰামকৃষ্ণাবমূ আসাতে। মাৎ কিম্? অমুকেঽত্ৰ। অমুকে + অত্ৰ।

৪০। **চাদয়োঽসত্বে (১।৪।৫৭)**

অদ্ৰব্যাৰ্থাশ্চাদয়ো নিপাতা স্যুঃ।

কোনো দ্ৰব্যক নুবুজোৱা চ আদি প্ৰভৃতিৰ নিপাত সংজ্ঞা হয়।

৪১। **প্ৰাদয়ঃ (১।৪।৫৮)**

এতেঽপি তথা।

কোনো দ্ৰব্যক নুবুজোৱা যি প্ৰ আদি তাৰো নিপাত সংজ্ঞা হয়।

৪২। **নিপাত একাজনাঙ্গ (১।১।১৪)**

একোঽজ্ নিপাত আঙ্বৰ্জঃ প্ৰগৃহ্যঃ স্যাৎ। ই ইন্দ্ৰঃ। উ উমেশঃ। (বাঃ) (বাক্যস্মৰণয়োঽঙিত্) আ এবং নু মন্যসে। আ এবং কিল তত্। অন্যত্ৰ ঙিত্। ইষদ্ উষ্ণম্ ঔষ্ণম্।

অলপ অৰ্থত, ক্ৰিয়াৰ যোগত, মৰ্য্যাদা, অভিবিধি অৰ্থত 'আ'কাৰ ঙিৎ হ'ব। যেনে— ঈষদুষ্ণম্ ওষ্ণম্। আ + উষ্ণম্। অলপ অৰ্থত বৰ্তমান হোৱাত সন্ধি হ'ল।

এই প্ৰসঙ্গত মহাভাষ্যত এটি বাৰ্ত্তিক আছে। যেনে— ঈষদৰ্মে ক্ৰিয়াযোগে মৰ্য্যাদভি— ৱিধৌচয়ঃ, এতমাতং ঙিতং ৱিদ্যাৎ ৱাক্যস্মৰণয়োৰঙিৎ।

৪৩। **ওত্ (১।১।১৫)**

ওদন্তো নিপাতঃ প্ৰগৃহ্যঃ। অহো ঈশাঃ।

ওকাৰান্ত, যি নিপাত তাৰ প্ৰগৃহ্য সংজ্ঞা হয়। অহো ঈশা।

৪৪। **সংবুদ্ধৌ শাকল্যস্যেতাবনাৰ্ষে (১।১।১৬)**

সম্বুদ্ধিনিমিত্তক ওকাৰো বা প্ৰগৃহ্যো+বৈদিকে ইতৌ পৰে। বিষ্ণো ইতি, বিষ্ণ ইতি, বিষ্ণবিতি।

সম্বোধন নিমিত্তক যি ওকাৰ তাৰ বিকল্পে প্ৰগৃহ্য সংজ্ঞা হয়। অবৈদিক ইতি শব্দ পাচত থাকিলে। যেনে— ৱিষ্ণো ইতি ৱিষ্ণ ইতি। বিষ্ণৱিতি।

৪৫। **ময় উঞো বো বা (৮।৩।৩৩)**

ময়ঃ পৰস্য উঞো বো বা অচি। কিম্বুক্তম্, কিমু উক্তম্।

ময় প্ৰত্যাহাৰৰ পাচত উঞ্ সম্বন্ধি উকাৰ থাকিলে উকাৰৰ ঠাইত বিকল্পে বকাৰ আদেশ হয় অচ্ পাচত থাকিলে। যেনে— কিমু উক্তম্→ কিম্বুক্তম্।

৪৬। **ইকো অসবৰ্ণে শাকল্যস্য হ্ৰস্বশ্চ (৬।১।২৭)**

পদান্তা ইকো হ্ৰস্বো বা স্যুৰসবৰ্ণে অচি। হ্ৰস্ববিধিসামৰ্থ্যান্ন স্বৰসন্ধিঃ। চক্ৰি অত্ৰ, চক্ৰয়ত্ৰ। পদান্তা ইতি কিম্— গোৰ্য্যৌ।

অসবৰ্ণ অচ্ প্ৰত্যাহাৰ পাছত থাকিলে পদান্ত যি ইক্ প্ৰত্যাহাৰ তাৰ বিকল্পে হ্ৰস্ব হয়। হ্ৰস্বস্বৰ হোৱাৰ বাবে আন স্বৰ সন্ধি নহয়। যেনে— চইক্ৰ অত্ৰ, চক্ৰ্যত্ৰ। পদান্ত ইতি কিম্? গৌৰ্য্যৌ। 'গৌৰী + ঔ' ইতি এনেকুৱা

অৱস্থা হ'লে 'যণ্' প্ৰত্যাহাৰক বাধিত কৰি হ্ৰস্ব স্বৰ সাধাৰণৰূপে হোৱা উচিত কিন্তু তাক বাৰণ কৰাৰ নিমিত্ত 'পদান্তে'ইতি শব্দৰ অনুবৃত্তি আবশ্যক।

৪৭। **অচো ৰহাভ্যাং দ্বে (৮।৪।৪৬)**

অচঃ পৰাভ্যাং ৰেফহকাৰাভ্যাং পৰস্য যৰো দ্বে বা স্তঃ। গৌৰ্য্যৌ। ন সমাসে। (বা.) বাপ্যশ্বঃ।

অচ্ প্ৰত্যাহাৰৰ পাছত থকা যি ৰেফ্ ৰকাৰ আৰু হকাৰ তাৰ পাছত থকা যি যৰ্ প্ৰত্যাহাৰ তাৰ বিকল্পে দ্বিত্ব হয়। অচ্ প্ৰত্যাহাৰ মানে অ, ই, উ, ঋ, ৯, এ, ঐ, ও, ঔ। আৰু যৰ্ প্ৰত্যাহাৰ মানে— য, ৰ, ৰ, ল, ঞ, ম, ঙ, ণ, ন, ঝ, ভ, য, ঢ, ধ, জ, ব, গ, ড, দ, খ, ফ, ছ, ঠ, থ, চ, ট, ত, ক, প, শ, ষ, স।

৪৮। **ঋত্যকঃ ৬।১।১২৮**

ঋতি পৰে পদান্তা অকঃ প্ৰাগ্বদ্বা। ব্ৰহ্ম ঋষিঃ। পদান্তাঃ কিম্— আৰ্চ্ছত।

ঋকাৰ পিছত থাকিলে পদান্ত অ, ই, উ, ঋ আৰু ৯কাৰৰ বিকল্পে সন্ধি নহয় আৰু এই কেইটা হ্ৰস্ব স্বৰই থাকে। যথা, জন্ম + ঋতুঃ = জন্ম ঋতুঃ, জন্মৰ্তুঃ; ব্ৰহ্মা + ঋষিঃ = ব্ৰহ্ম ঋষিঃ, ব্ৰহ্মৰ্ষি; সপ্ত + ঋষীণাম্, সপ্তৰ্ষীণাম্ (সমাসেও বিকল্পে সন্ধি নহয়। খট্টা + ঋষিঃ = খট্ট ঋষিঃ, খট্টৰ্ষিঃ।

।। ইতি অচ্ সন্ধিপ্ৰকৰণম্।।

অথ হলসন্ধিপ্ৰকৰণম্

১। স্তোঃ শ্চুনা শ্চুঃ (৮।৪।৪০)

সকাৰতবৰ্গয়োঃ শকাৰচবৰ্গাভ্যাং যোগে শকাৰ-চবৰ্গৌ স্তঃ। ৰামশ্শেতে। ৰামশ্চিনোতি। সচ্চিত্। শাঙ্গিঞ্জয়ঃ।

স-কাৰ আৰু তবৰ্গৰ, শকাৰ আৰু চবৰ্গৰ যোগত সকাৰৰ ঠাইত শকাৰ, তবৰ্গৰ ঠাইত চবৰ্গৰ আদেশ হয়। যেনে— ৰামস্ + শেতে = ৰামশেতে / ৰামশ্শেতে। ৰামশ্চিনোতি, ৰামস্ + চিনোতি, সচ্চিত্, সৎ + চিত্। শাৰ্ঙ্গিন + জয়ঃ = শাঙ্গিঞ্জয়ঃ।

২। শাত্ (৮।৪।৪৪)

শাৎ পৰস্য তৱৰ্গস্য চুত্বং ন স্যাত্। শকাৰৰ পাচত যি তবৰ্গ তাৰ ঠাইত চবৰ্গ আদেশ নহয়। যেনে— বিশ্নঃ, বিশ্ + নঃ। প্ৰশ্নঃ, প্ৰশ্ + নঃ।

৩। ষ্টুনা ষ্টুঃ (৮।৪।৪)

স্তোঃ ষ্টুনা যোগে ষ্টুঃ স্যাত্। ৰামষ্ষষ্ঠঃ। ৰামষ্টীকতে। পেষ্টা। তট্টীকা। চক্ৰিণ্‌ঢৌকসে।

সকাৰ আৰু তবৰ্গৰ 'ৰ' কাৰ ট কৰি যোগত সকাৰৰ ঠাইত ষকাৰ আৰু 'ট'কাৰৰ ঠাইত 'ত'কাৰ হয়। যেনে ঃ ৰামষ্ষষ্ঠঃ। ৰামষ্টীকতে। পেষ্টা। তট্টীকা। চক্ৰিণ্‌ঢৌকসে।

৪। ন পদান্তাট্টোৰনাম্ (৮।৪।৪২)

পদান্তাট্টবৰ্গাত্ পৰস্যাऽনামঃ স্তোঃ ষ্টুৰ্ন স্যাত্। ষট্‌মন্তঃ। ষটতে। পদান্তাত্ কিম্— ঈট্টে। টোঃ কিম্-সৰ্পিষ্টমম্।

(বা.) অনাম্-নবতি-নগৰীনামিতি বাচ্যম্। ষণ্ণাম্। ষণ্ণবতি। ষণ্ণগৰ্য্যঃ।

৫। তোঃ ষি (৮।৪।৪৩)

ন ষ্টুত্বম্। সন্‌ষষ্ঠঃ।

মকাৰ পাচত থাকিলে তবৰ্গৰ ঠাইত ষ্টুত্ব নহয়।

৬। ঝলাং জশোऽন্তে (৮।২।৩৯)

পদান্তে ঝলাং জশঃ ম্যুঃ। বাগীশঃ।

পদান্ত ঝল্ বৰ্ণৰ ঠাইত জশ্ বৰ্ণৰ আদেশ হয়। বাগীশঃ, ৰাক্+ ঈশঃ।

৭। যৰোঽনুনাসিকেऽনুনাসিকো বা (৮।৪।৮৫)

যৰঃ পদান্তস্যানুনাসিকে পৰেऽনুনাসিকো বা স্যাত্। এতন্মুৰাৰিঃ। এতদ্‌মুৰাৰি। (বা.) প্ৰত্যয় ভাষায়াং নিত্যম্। তন্মাত্ৰম্। চিন্ময়ম্।

৮। তোৰ্লি (৮।৪।৬০)

তবৰ্গস্য লকাৰে পৰে পৰসবৰ্ণঃ। তল্লয়ঃ। বিদ্বাঁল্লিখতি। তস্যানুনাসিকো লকাৰঃ।

যদি ল্ পাছত থাকে, ত্, দ্ আৰু ন্ কাৰৰ ঠাইত ল্ হয়। যেনে তত্+ লয়ঃ = তল্লয়ঃ। বিদ্বান্ + লিখতি = বিদ্বাঁল্লিখতি।

কিন্তু বৃষান্ + লভতে = বৃষাল্লঁভতে (এই উদাহৰণটোৰ প্ৰথম ল্ ন-কাৰৰ ঠাইত হোৱা, গতিকে ইয়াৰ উচ্চাৰণ অনুনাসিক। এতেকে তাৰ ওপৰত এটা চন্দ্ৰবিন্দু আৱশ্যক)।

৯। উদঃ স্থাস্তম্ভোঃ পূৰ্বস্য (৮।৪।৬১)

উদঃ পৰয়োঃ স্থাস্তম্ভোঃ পূৰ্বসৱৰ্ণঃ স্যাত্। উদ্ উপসৰ্গৰ পাচত থকা যি স্থা আৰু স্তম্ভ তাৰ পূৰ্ব সৱৰ্ণ আদেশ হয়। অৰ্থাৎ পূৰ্ব ৱৰ্ণৰ স্বজাতীয় ৱৰ্ণ আদেশ হয়।

১০। তস্মাদিত্যুত্তৰস্য (১।১।৬৭)

পঞ্চমীনিৰ্দেশেন ক্ৰিয়মাণং কাৰ্য্যং বৰ্ণান্তৰেণাऽব্যবহিতস্য পৰস্য জ্ঞেয়ম্।

পঞ্চমী বিভক্তিক নিৰ্দেশ কৰি বিহিত যি কাৰ্য্য, সেই কোনো বৰ্ণৰ দ্বাৰা ব্যৱধান নথকা পৰ ৱৰ্ণৰ ঠাইত হয়।

১১। আদেঃ পৰস্য (১।১।৪৮)

পৰস্য যদ্বিহিতং তত্তস্যাদের্বোধ্যম্। ইতি সস্য থঃ।

পৰবৰ্ণৰ ঠাইত বিহিত যি কাৰ্য্য সেই আদি বৰ্ণৰ ঠাইত হয়। অৰ্থাৎ সস্য থঃ।

১২। ঝৰো ঝৰি সবৰ্ণে (৮।৪।৬৫)

হলঃ পৰস্য ঝৰো লোপো বা স্যাত্ সৱৰ্ণে ঝৰি।

সৱৰ্ণ ঝৰৱৰ্ণ পাছত থাকিলে ঢল্ বৰ্ণৰ পিছত থকা ঝৰ্ প্ৰত্যাহাৰৰ অন্তৰ্গত ৰ্ণাবিলাকৰ বিকল্পত লোপ হয়।

১৩। খৰি চ (৮।৪।৫৫)

খৰি পৰে ঝলাং চৰঃ স্যুঃ। ইত্যুদো দস্য তঃ। উত্থানম্। উত্তম্ভনম্।

সৰৱৰ্ণ ঝৰ্ প্ৰত্যাহাৰৰ বৰ্ণ পাছত থাকিলে হল্ বৰ্ণৰ পিছত থকা ঝৰ্ প্ৰত্যাহাৰৰ বৰ্ণ কেইটাৰ বিকল্পে লোপ হয়।

১৪। ঝয়ো হো অন্যতৰস্যাম্ (হোন্যতৰস্যাম্) (৮।৪।৬২)

ঝয়ঃ পৰস্য হস্য বা পূৰ্বসবৰ্ণঃ। নাদস্য ঘোষস্য সংবাৰস্য মহাপ্ৰাণস্য হস্য তাদৃশো বৰ্গ চতুৰ্থঃ। বাগ্ঘৰিঃ, বাগ্হৰিঃ।

১৫। শশ্ছোঅটি (শশ্ছোঽটি) (৮।৪।৬৩)

ঝয়ঃ পৰস্য শস্য ছো বাঽটি। তদ্ শিব ইত্যত্ৰ শ্চুত্বেন জকাৰে কৃতে ‘খৰি চে’তি জকাৰস্য চকাৰঃ। তচ্ছিবঃ, তচ্ শিবঃ।

(বা.) ছত্বমমীতি বাচ্যম্। তচ্ছলোকেন।

অট্ প্ৰত্যাহাৰ পিছত থাকিলে পদান্ত ঝয়্ বৰ্ণৰ পিছত থকা শকাৰৰ ঠাইত বিকল্পে ছকাৰ আদেশ হয়। তদ্শিব ইয়াত দকাৰৰ ঠাইত শ্চুত্ব হৈ জকাৰ হোৱাত ‘খৰিচ’ সূত্ৰৰ দ্বাৰা চকাৰ হৈছে।

১৬। মোঽনুস্বাৰঃ (৮।৩।২৩)

মান্তস্য পদস্যানুস্বাৰো হলি। হৰিংবন্দে।

যদি অন্তঃস্থ বা উষ্মবৰ্ণ পাছত থাকে, পদৰ অন্তত থকা ম্-কাৰৰ ঠাইত অনুস্বাৰ হয়, যেনে— গুৰুম্ + বন্দে = গুৰুং বন্দে, দ্ৰুতম্ + যাতি = দ্ৰুতংযাতি।

ব্যতিক্ৰম— (১) পদৰ অন্তত নহ’লে নহয়, যেনে— নম্ + য + তে (কৰ্মণি লট্ তে) = নম্যতে। সেইদৰে, সম্ + ৰাট্ = সম্ৰাট (সম্ৰাজ্ শব্দৰ ১মা একবচন)।

১৭। নশ্চাপদান্তস্য ঝলি (৮।৩।২৪)

নস্য মস্য চাপদান্তস্য ঝল্যনুস্বাৰঃ। যশাংসি। আক্ৰংস্যতে। ঝলি কিম্? মন্যসে।

শ্ স্ বা হ্ পাছত থাকিলে পদৰ মাজত থকা ন্ কাৰৰ ঠাইত অনুস্বাৰ হয়। যেনে— যশান্ + সি = যশাংসি, আক্ৰন্ + স্যতে = আক্ৰংস্যতে, জিঘান্ + মতি = জিঘাংসতি।

১৮। অনুস্বাৰস্য যয়ি পৰসবৰ্ণঃ (৮।৪।৫৮)

স্পষ্টম্। অনুস্বাৰস্য যয়ি পৰে পৰসবৰ্ণঃ স্যাত্। শান্তঃ।

শাম্ + তঃ। অপদান্ত অনুস্বাৰৰ ঠাইত পৰসৱৰ্ণ হয় যয়্ প্ৰত্যাহাৰ পিছত থাকিলে।

১৯। বা পদান্তস্য (৮।৪।৫৯)

পদান্তস্য অনুস্বাৰস্য যয়ি পৰে পৰসবৰ্ণো বা স্যাত্। ত্বংকৰোষি। ত্বং কৰোষি।

স্পৰ্শবৰ্ণ পাছত থাকিলে পদান্ত ম কাৰৰ ঠাইত অনুস্বাৰ হয়, অথবা যি স্পৰ্শ বৰ্ণ থাকে, সেই বৰ্ণৰ পঞ্চম বৰ্ণ হয়, যেনে— কথম্ + কথয়সি= কথংকথয়সি।

২০। মো ৰাজি সমঃ ক্বৌ (৮।৩।২৫)

ক্বিবন্তে ৰাজতৌ পৰে সমো মস্য ম এব স্যাৎ। সম্ৰাট।

সম্ + ৰাট্। ক্বিপ্ প্রত্যয়ান্ত ৰাজ ধাতু পাছত থাকিলে সমৰ মকাৰৰ ঠাইত ম আদেশ হয়।

২১। **হে মপৰে বা** (৮।৩।২৫)

মপৰে হকাৰে মস্য মো বা।

কিম্হ্মলয়তি, কিং হ্মলয়তি।

(বা.) যবলপৰে যবলা বা। কিঁহ্যঃ। কিংহ্য। কিংহ্যঃ। কিব্ঁহ্বলয়তি। কিং হ্বলয়তি। কিংল্হ্লাদয়তি, কিংহ্লাদয়তি।

ম পৰক হকাৰ পাচত থাকিলে মকাৰৰ ঠাইত বিকল্পে মকাৰ আদেশ হয়।

২২। **নপৰে নঃ** (৮।৩।২৭)

নপৰে হকাৰে পৰে মস্য নো বা। কিম্হ্নুতঃ, কিংহ্নুতঃ।

ন পৰক হকাৰ পাছত থাকিলে মকাৰৰ ঠাইত বিকল্পে নকাৰ আদেশ হয়। যেনে— কিন্ হ্নুতে, কিম্ + হ্নুতে। কিংহ্নুতে = কিম্ + হ্নুতে।

২৩। **আদ্যন্তৌ টকিতৌ** (১।১।৪৬)

টিৎকিতৌ যস্যোক্তৌ তস্য ক্রমাদাস্যন্তাবয়বৌ স্তঃ। ষট্ৎসন্তঃ। ষট্সন্তঃ।

টকাৰ আৰু ককাৰৰ ইৎ হ'লে তাৰ ঠাইত ক্রমে আদ্য অৱয়ব আৰু অন্ত অৱয়ব হয়।

২৪। **ঙনোঃ কুক্টুক্ শৰি** (৮।৩।২৮)

ঙকাৰণকাৰয়োা কুক্টুকাবাগমৌ বা স্তঃ শৰি।

(বা.) চয়ো দ্বিতীয়াঃ শৰি পৌস্কৰসাদৰেতি বাচ্যম্। প্রাঙ্খ্ষষ্ঠঃ প্রাঙক্ষষ্ঠঃ। প্রাঙ্ষষ্ঠঃ। সুগণ্ঠষষ্ঠঃ। সুগণ্ঠষষ্ঠঃ, সুগণ্ষষ্ঠঃ।

২৫। **ডঃ সি ধুট্** (৮।৩।২৯)

ডাত্পৰস্য সস্য ধুড্ বা স্যাত্।

২৬। **নশ্চ** (৮।৩।৩০)

নান্তাতপৰস্য সস্য ধুড্ বা স্যাত্। সন্তসঃ, সন্সঃ।

নকাৰান্ত পদৰ পিছত সেই ঠাইত বৰ্গৰ বিকল্পে প্রথম বৰ্ণ হয়। সন্ + সঃ = সন্ত্সঃ / সন্তসঃ।

২৭। **শি তুক্** (৮।৩।৩১)

পদান্তস্য নস্য শে পৰে তুগ্ বা স্যাত্। সঞ্ছ্ম্ভুঃ। সঞ্চ্ছম্ভুঃ। সঞ্চ্শম্ভুঃ। সঞ্শম্ভুঃ।

পদান্ত নকাৰৰ পিছত শকাৰ থাকিলে বিকল্পে তুগ্ হয়।

২৮। **ঙমো হ্রস্বাদচি ঙমুণ্ নিত্যম্** (৮।৩।৩২)

হ্রস্বাত্পৰো যো ঙম্ তদন্তং যৎপদং তস্মাত্পৰস্যাঽচো নিত্যং ঙম্ উডাগমঃ স্যাত্। প্রত্যঙ্ঙাত্মা, সুগন্নীশঃ, সন্নচ্যুতঃ।

২৯। **সমঃ সুটি** (৮।৩।৫)

সমো ৰুঃ স্যাত্ সুটি।

৩০। **অত্রানুনাসিকঃ পূৰ্বস্য তু বা** (৮।৩।২)

অত্র ৰুপ্রকৰণে ৰোঃ পূৰ্বস্যানুনাসিকো বা স্যাত্।

৩১। **অনুনাসিকাত্ পৰোনুস্বাৰঃ** (৮।৩।৪)

অনুনাসিকং বিহায় ৰোঃ পূৰ্বস্মাত্ পৰোঽনুস্বাৰাগমঃ।

৩২। **খৰবসানায়োৰ্বিসৰ্জনীয়ঃ** (৮।৩।১৫)

খৰি অবসানে চ পদান্তস্য ৰেফস্য বিসৰ্গঃ।

(বা.) সংপুংকানাং সো বক্তব্যঃ। সংস্কৰ্তা, সংস্মকৰ্তা।

৩৩। **পুমঃ খয্যম্পৰে** (৮।৩।৬)

অম্পৰে খয়ি পুমো ৰুঃ। পুংস্কোকিলঃ, পুস্কোঁকিলঃ।

৩৪। **নশ্ছব্যপ্রশান্** (৮।৩।৭)

অম্পৰে ছবিনান্তস্য পদস্য ৰুঃ স্যান্ন তু প্রশান্ শব্দস্য।

৩৫। **বিসর্জনীয়স্য সঃ** (৮।৩।৩৪)

খৰি বিসৰ্জনীয়স্য সঃ স্যাত্। চক্রিস্ত্রাঁয়স্ব, চক্রিংস্ত্রায়স্ব। অপ্রশান্ কিম্? প্রশান্ তানাতি। পদান্তস্যেতি কিম্? হন্তি।

৩৬। **নৃন্ পে** (৮।৩।১০)

নৃনিত্যস্য ৰুঃ স্যাদ্বা পকাৰে পৰে।

৩৭। **কুপ্বোঃ ⅹক ⅹপৌ চ** (৮।৩।৩৭)

কবৰ্গে পবৰ্গে চ পৰে বিসৰ্গস্য ⅹক ⅹপৌ স্তঃ। চাদ্বিসৰ্গঃ। নঃⅹ পাহি। নৄঁঃ পাহি। নৄং ⅹ পাহি। নৄঃপাহি। নৄন্ পাহি।

৩৮। **তস্য পৰমাম্ৰেড়িতম্** (৮।১।২)

দ্বিৰুক্তস্য পৰং ৰূপমাম্ৰেড়িতং স্যাত্।

৩৯। **কানাম্ৰেড়িতে** (৮।৩।১২)

কান্নকাৰস্য ৰুঃ স্যাদাম্ৰেড়িতে। কাঁস্কান্।

৪০। **ছে চ** (৬।১।৭৩)

হ্রস্বস্য ছে পৰে তুগাগমঃ স্যাত্। শিবচ্ছায়া।

৪১। **পদান্তাদ্বা** (৬।১।৭৬)

দীৰ্ঘাত্ পদান্তাচ্ছে পৰে তুগ্ বা স্যাত্। লক্ষ্মীচ্ছায়া। লক্ষ্মীচ্ছায়া।

।। ইতি হলসন্ধিপ্রকৰণম্।।

অথ বিসৰ্গসন্ধিপ্রকৰণম্

১। **বিসর্জনীয়স্য সঃ** (৮।৩।৩৪)

খৰি বিসৰ্জনীয়স্য সঃ স্যাত্। বিষ্ণুস্ত্রাতা।

২। **বা শৰি** (৮।৩।৩৬)

শৰি বিসৰ্গস্য বিসৰ্গো বা স্যাত্। হৰিঃ শেতে। হৰিশ্শেতে।

৩। **সসজুষো ৰুঃ** (৮।২।৬৬)

পদান্তস্য সস্য সজুষশ্চ ৰুঃ স্যাত্।

৪। **অতো ৰোৰপ্লুতাদপ্লুতে** (৬।১।১১৩)

অপ্লুতাদতঃ পৰস্য ৰোৰুঃ স্যাদপ্লুতেऽতি। শিবোऽৰ্চ্যঃ।

৫। **হশি চ** (৬।১।১১৪)

অপ্লুতাদতঃ পৰস্য ৰোৰুঃ স্যাদ্ধশি। শিবো বন্দ্যঃ।

৬। **ভো-ভগো-অধো অ-পূৰ্বস্য যোऽশি** (৮।৩।১৭)

এতং পূৰ্বস্য ৰোৰ্যাদেশোऽশি। দেবা ইহ, দেবায়িহ। ভোস্, ভগোস্ অধো নিপাতাঃ তেষাং ৰোৰ্য্যত্বে কৃতে।

৭। **হলি সৰ্বেষাম্** (৮।৩।২২)

ভো ভগো অধো অপূৰ্বস্য যস্য লোপঃ স্যাদ্ধলি। ভো দেবাঃ। ভগো নমস্তে। অধো যাহি।

৮। **ৰোসুপি** (৮।২।৬৯)

৯। **ৰো ৰি** (৮।৩।১৪)

ৰেফস্য ৰেফে পৰে লোপঃ।

১০। ঢ্রলোপে পূর্বস্য দীর্ঘোঽণঃ (৬।৩।১১১)

ঢৰেফয়োর্লোপনিমিত্তয়ো পূর্বস্যাণো দীর্ঘঃ। পুনা ৰমতে। হৰী ৰস্যঃ। শম্ভূ ৰাজতে। অনঃ কিম্? তৃঢ়ঃ। বৃঢ়ঃ। মনস্ ৰথ ইত্যত্র ৰূত্বে কৃতে হসি চ ইতি উত্বে, ৰোৰীতি লোপে চ প্রাপ্তে।

১১। বিপ্রতিষেধে পৰং কার্য্যম্ (১।৪।২)

তুল্যবলবিৰোধে পৰং কার্য্যং স্যাত্। ইতি লোপে প্রাপ্তে। পূর্বত্রাঽসিদ্ধমিতি ‘ৰোৰী’ ত্যস্যাসিদ্ধত্বাদুত্বমেব। মনোৰথঃ।

১২। এতত্তদোঃ সুলোপোঽকোৰনঞ্ সমাসে হলি (৬।১।১৩২)

অককাৰয়োৰেতওদীর্যঃ সুস্তস্য লোপো হলি ন তু নঞ্ সমাসে। এষ বিষ্ণুঃ। স শম্ভুঃ। অকো কিম্? এষকো ৰূদ্রঃ। অনঞ্ সমাসে কিম্? অসঃ শিবঃ। হলি কিম্? এষোঽত্র।

হল্ বর্ণ পাছত থাকিলে অককাৰক এতদ্ আৰু তৎ শব্দৰ যি সু তাৰ লোপ হয়, কিন্তু নঞ্ তৎপুৰুষ সমাসত নহয়। যেনে— এষবিষ্ণুঃ, এষস্ + বিষ্ণুঃ। সশম্ভুঃ, সস্ + শম্ভুঃ। অকো কিয়? এষকো ৰূদ্রঃ, এষকস্ + ৰূদ্রঃ। অনঞ্ সমাসে কিম্? অসঃ শিৰঃ, অসস্ + শিৰঃ। হলি কিম্? এষোঽত্র। এষস্ + অত্র।

১৩। সৌঽচি লোপে চেত্ পাদপূৰণম্ (৬।১।১৩৪)

স ইত্যস্য সোর্লোপঃ। স্যাদচি পাদশ্চেল্লোপে সত্যেব পূর্যেত। সোমামবিড্‌ঢি প্রভৃতিম্। সৈষ দাশৰমী ৰামঃ।

।। ইতি বিসর্গসন্ধিপ্রকৰণম্।।

অথ লকাৰাৰ্থপ্ৰকৰণম

অভিজ্ঞাবচনে লৃট ৩।২।১১২। স্মৃতিবোধিন্যুপপদে ভূতানদ্যতনে ধাতোলৃট্। লঙোঽপবাদঃ। বস নিবাসে। স্মৰসি কৃষ্ণ। গোকুলে বৎস্যামঃ। এবং ‘বুধ্যসে’ — ‘চেতয়সে’ ইত্যাদি প্রয়োগেঽপি। ন যদি ৩।২।১১৩। উদ্যোগে উক্তং ন। অভিজানাসি কৃষ্ণ। যুদ্ধেন অমুঞ্জমহি? লট্ স্মে ৩।২।১১৮। লিটোঽপবাদঃ। যজতি স্ম যুধিষ্ঠিৰঃ। বর্তমানসামীপ্যে বর্তমানবদ্বা ৩।৩।১৩১। বর্তমান যে প্রত্যয়া উক্তাস্তে বর্তমানসামীপ্যে ভূতে ভবিষ্যতি চ বা স্যুঃ। কদাঽগতোঽসি? অয়মাগচ্ছামি, অয়মাগমং বা। কদা গমিসি? এষ গচ্ছামি, গমিষ্যামি বা। হেতুহেতুমতোর্লিঙ্ ৩।৩।১৫৬। হেতুহেতুমতোর্লিঙ্ বা স্যাৎ। কৃষ্ণং নমেচ্চেত্সুখং যায়াত্। কৃষ্ণং নস্যতি চেত্সুখং যাস্যাতি। ভবিষ্যত্যেবেষ্যতে। নেহ-হন্তীতি পলায়তে। বিধিনিমন্ত্রণেতি লিঙ্। বিধিঃ প্রেৰণং মৃত্যাদেনিং কৃষ্টস্য প্রবর্ত্তনম্। যজেত। নিমন্ত্রণং-নিয়োগ-কৰণম্, আৰশ্যক শ্রাদ্ধভোজনাদৌ দৌহিত্রাদেঃ প্রবর্ত্তনম্। ইহ ভুঞ্জীত। আমন্ত্রণং কামচাৰানুজ্ঞা। ইহাঽসীত্। অধীষ্টং সৎকাৰপূর্বকো ব্যাপাৰঃ। পুত্রমধ্যাপয়েদ্ ভবান্। সম্প্রশ্নঃ সম্প্রধাৰণম্। কিং ভো বেদমধীযীয় উত তর্কম্? প্রার্থনং যাঞ্চা। ভো ভোজনং লভেয়। এবং লোট্।

।। ইতি লকাৰাৰ্থপ্ৰকৰণম্।।

কৃৎ প্ৰত্যয় (Primary Affixes) ঃ

ধাতুৰ পাছত তব্য, অনীয়, যৎ, ণ্যৎ, ক্ত, ক্তবতু, ক্বাচ্, ল্যপ্ আদি যিবিলাক প্ৰত্যয় যোগ হৈ নতুন শব্দ ৰচিত হয়, তাক কৃৎ প্ৰত্যয় বোলে।

তদ্ধিত প্ৰত্যয় (Secondary Affixes) ঃ

প্ৰাতিপদিকৰ পাছত অণ্, ইঞ্, ত্ব, ইমন্, ময়ট্ প্ৰভৃতি যিবিলাক প্ৰত্যয় যোগ হৈ নতুন শব্দ ৰচিত হয়,

স্ত্ৰী প্ৰত্যয় (Feminine Affixes) ঃ

স্ত্ৰীলিঙ্গ বুজাবলৈ আ, ঈ আদি প্ৰত্যয় যোগ হয়, সিহঁতক স্ত্ৰী প্ৰত্যয় বোলে।

১। **স্ত্ৰিয়াম্** (৪।১।৩)

অধিকাৰোঽয়ং সমৰ্থানামিতি যাবত্।

স্ত্ৰিয়াম্ সূত্ৰটো হৈছে অধিকাৰ সূত্ৰ। 'সমৰ্থানাং প্ৰথমাদ্বা' এই সূত্ৰ পৰ্যন্ত 'স্ত্ৰিয়াম্' এই সূত্ৰৰ অধিকাৰ হ'ব।

২। **অজাদ্যতষ্টাপ্** (৪।১।৩)

অজাদীনামকাৰান্তস্য চ বাচ্য যৎস্ত্ৰীত্বং তত্ৰ দ্যোত্যে টাপ্ স্যাত্। অজা, এডকা। অশ্বা। চটকা। মূষিকা। বালা। বৎসা। হোড়া। মন্দা। বিলাতা। মেঘা। গঙ্গা। সৰ্বা ইত্যাদি।

স্ত্ৰীলিঙ্গত বাচ্য অজ প্ৰভৃতি অকাৰান্ত শব্দৰ পিছত টাপ্ প্ৰত্যয় হয়। 'টাপ্' ৰ 'ট্' আৰু 'প্' ইৎ হয়, কেৱলমাত্ৰ 'আ'কাৰ থাকে। অজ-অজা, অশ্ব-অশ্বা, চটক্-চটকা ইত্যাদি।

৩। **উগিদন্তাত্প্ৰাতিপদিকাস্ত্ৰিয়াং ঙীপ্**

স্যাত্। ভবতী। ভৱন্তী। বন্ধান্তী।

উক্ ইৎ সংজ্ঞক যি প্ৰাতিপদিক তাৰ অন্তৰ (প্ৰাতিপদিকান্ত) স্ত্ৰীলিঙ্গত ঙীপ্ প্ৰত্যয় হয়। যেনে— ভৱন্তী। পচন্তী।

৪। **টিড্ঢাণঞ্দ্বয়সজ্দঘ্নঞমাত্ৰচ্- তয়পঠকঠঞ্কঞ্ক্বৰপঃ** (৮।১।১৫)

অনুপসৰ্জনং যট্টিদাদি তদন্তং যদদন্তং প্ৰাতিপাদিকং ততঃ স্ত্ৰিয়াং ঙীপ্ স্যাত্। কুৰুচৰী, নদট্-নদী, দেৱট্-দেবী, সৌপৰ্ণেয়ী, ঐন্দ্ৰো, ঔৎসা, ঊৰুদ্বয়সা, উৰুদঘ্নী, ঊৰুমাত্ৰী, পঞ্চতয়ী আক্ষিকী, প্ৰাস্থিকী, লাবণিকী ইতি।

উপসৰ্জ ভিন্ন যি টিৎ, ঢ প্ৰত্যয়, অন্, অঞ, দ্বয়সচ্, দঘ্নঞ, মাত্ৰচ, তয়প্, ঠক্, ঠঞ্, কঞ্ আৰু ক্বৰপ্ প্ৰত্যয়ান্ত অকাৰান্ত প্ৰাতিপদিকৰ স্ত্ৰীলিঙ্গত ঙীপ্ প্ৰত্যয় হয়। কুৰুচৰী, নদট্-নদী। দেৱট্-দেবী, সৌপৰ্নেয়ী, ঐন্দ্ৰী, পঞ্চতয়ী, লাৱনিকী ইত্যাদি।

৫। **নঞ্স্নঞীকক্খ্যুংস্তৰুণতলুনানামুপসংখ্যানম্।**

স্ত্ৰৈণী। পৌস্নী। শাক্তিকী। যাষ্টিকী। আঢ্যঙ্কৰনী। তৰুনী। তলুনী। (বাৰ্ত্তিক)।

ই বাৰ্ত্তিক সূত্ৰ। নঞ্, স্নঞ্, ঈকক্, খ্যুন্ প্ৰত্যয়ান্ত আৰু তৰুণ, তলুন শব্দৰ পৰা ঙীপ্ প্ৰত্যয় হয়। স্ত্ৰৈণী। পৌংস্নী। শাক্তিকী। যাষ্টিকী, আঢ্যঙ্কৰণী। তৰুণী। তলুনী।

৬। **যঞশ্চ** (৪।১।১৬)

যঞন্তাত্ স্ত্ৰিয়াং ঙীপ্ স্যাত্। অকাৰলোপে কৃতে—

যঞন্ত প্ৰাতিপাদিকৰ পৰা ঙীপ্ প্ৰত্যয় হয়, স্ত্ৰীলিঙ্গত। অকাৰ লোপ কৰি—

৭। **হলস্তদ্ধিতস্য** (৬।৪।১৫০)

হলঃ পৰস্য তদ্ধিতযকাৰস্যোপধা ভূতস্য লোপ ইতি পৰে। গাৰ্গী।

ঈকাৰ পাছত থাকিলে হলৰ পাছত থকা উপধাভূত যি তদ্ধিত সম্বন্ধি যকাৰ তাৰ লোপ হয়। যেনে— গাৰ্গী।

৮। **প্ৰাচাং স্ফ তদ্ধিতঃ** (৪।১।১৭)

যঞন্তাত্ স্ফো বা স্যাৎ স চ তদ্ধিতঃ।

যঞ্ প্ৰত্যাহাৰান্ত শব্দৰ পৰা বিকল্পে স্ত্ৰীলিঙ্গত 'স্ফ' প্ৰত্যয় হয়, আৰু তাৰ তদ্ধিত সংজ্ঞা হয়।

৯। **ষিদ্গৌৰাদিভ্যশ্চ** (৪।১।৪১)

ষিদ্ভ্যো গৌৰাদিভ্যশ্চ স্ত্রিয়াং ঙীপ্ স্যাত্। গার্গ্যায়নী। গৌৰী। অনডুহী। অনড্বাহী। আকৃতিগণোঽয়ম্।

ষিদন্ত শব্দ আৰু গৌৰ প্রভৃতি গণ পঠিত শব্দৰ পৰা স্ত্রীলিঙ্গে ঙীপ্ প্রত্যয় হয়। উদাহৰণ— গার্গ্যয়নী। নর্তকী, গৌৰী, অন্ডুহী, অনক্ৱাহী, এইটো আকৃতি গণৰ অন্তর্গত।

১০। **বয়সি প্রথমে** (৪।১।২০)

প্রথমবয়োবাচিনোঽদন্তাৎ স্ত্রিয়াং ঙীপ্ স্যাত্। কুমাৰী।

প্রথম বয়স বাচক অদ্ অন্ত শব্দৰ স্ত্রিলিঙ্গে ঙীপ্ প্রত্যয় হয়। যেনে— কুমাৰ + ঙীপ্ = কুমাৰী।

১১। **দ্বিগোঃ** (৪।১।২১)

অদন্তাদ্বিগোঙীপ্ স্যাত্। ত্রিলোকী। অজাদিত্বাত্ত্রিফলা। ত্র্যনীকা সেনা।

অদন্ত দ্বিগু সমাস শব্দৰ পৰা স্ত্রীলিঙ্গত ঙীপ্ প্রত্যয় হয়। ত্রিলোকী। অজাদিত্বাৎ। ত্রিফলা, ত্র্যনিকা সেনা।

১২। **বর্ণাদনুদাত্তাত্তোপাধাত্তোঃ নঃ** (৪।১।৩৯)

বর্ণবাচী যোনুদাত্তান্তস্তোপধস্তদন্তাদ্ অনুপসর্জনাত্প্রাতিপতিকাদ্বা ঙীপ্, তকাৰস্য নকাৰাদেশশ্চ। এনী, এতা। ৰোহিনী, ৰোহিতা।

বর্ণবাচক যি অনুদাত্ত তাৰ অন্তত ত উপধা, তদন্ত যি অনুপসর্জন প্রাতিপদিক, তাৰ ঙীপ্ প্রত্যয় হয় স্ত্রীলিঙ্গত। মৃদ্বী, মৃদুঃ।

অথ কৃদন্ত কৃত্য প্রকৰণম্

ধাতোঃ (৩।১।৯১)

আ তৃতীয়াধ্যায় সমাপ্তে র্যে প্রত্যয়ান্তে ধাতোঃ পৰে স্যুঃ। কৃদতিঙিতি কৃত্ সংজ্ঞা। এইটো অধিকাৰ সূত্র— তৃতীয় অধ্যয় সমাপ্তি নোহোৱা পর্য্যন্ত যি প্রত্যয় সেইবিলাক ধাতুৰ পৰা হ'ব।

ৱা সৰূপোঽস্ত্রিয়াম্ (৩।১।৯৪)

অস্মিন্ ধাত্বাধিকাৰেঽসৰূপোঽপৰাদ প্রত্যয় উৎ সর্গস্য বাধকো ৱা স্যাৎ, স্ত্র্যধিকাৰোক্তং বিনা।। স্ত্রী অধিকাৰত উক্ত যি প্রত্যয় তাক ত্যাগ কৰি, ধাতুৰ অধিকাৰত অসৰূপ যি অপবাদ প্রত্যয় সেই উৎসর্গ শাস্ত্রৰ বিকল্পে বাধক হয়।

কর্তৰিকৃৎ (৩।৪।৬৭)

কৃৎ প্রত্যয়ঃ কর্তৰি স্যাৎ। ইতি প্রাপ্তে। কৃৎ প্রত্যয় কর্ত্তৃবাচ্যত হয়। এই সূত্রৰ প্রাপ্তিত—

তয়োৰেবকৃত্যক্তখলর্থাঃ (৩।৪।৭০)

এতে ভাৱকর্মণ্যেৰেব স্যুঃ। কৃত্য প্রত্যয় ক্ত প্রত্যয়। খলর্মক প্রত্যয় ভাব ও কর্ম বাচ্যত হয়। কর্মবাচ্যে বা ভাববাচ্যে ক্ত প্রত্যয় থাকিলে, কর্তৃবাচ্যে পৰিবর্তন কৰোতে ইয়াৰ উত্তৰ ক্তবতু কৰিব লাগে। যথা, বানকৈঃ সাধুঃ পূজিতঃ— বালকাঃ সাধুং পূজিতবন্তঃ, স্ত্রীভিঃ হসিতম্— স্ত্রিয়ঃ হসিতবত্যঃ।

লঃ কর্মণি চ ভাবে চাকর্মকেভ্যঃ (৩।৪।৬৯)

ধাতুৰ উত্তৰ 'কৃত্য' সংজ্ঞক প্রত্যয়বিলাক ক্ত-প্রত্যয় আৰু খলর্থ অর্থাৎ কৃচ্ছ্র-অকৃচ্ছ্রার্থক প্রত্যয় কর্মবাচ্যত আৰু ভাৱবাচ্যত হৈ থাকে। ত্বয়া

(তব) পুস্তকং পটনীয়ম্, তেন কৰ্ম কৃতম্, শিশুনা ৰুদিতম্, বালকেন হসিতম্, সুকৰম্ ইদং ময়া (সু-কৃ খল্ = সুকৰ)।

কৃত্য প্ৰত্যয় (Potential Participles)

কৃত্যাঃ (৩।১।৯৫)

এইখন কৃত্য প্ৰত্যয় বিহিত সূত্ৰ। তব্য, অনীয়, ণ্যৎ, যৎ আৰু ক্যপ্— এই পাঁচ প্ৰত্যয়ক কৃত্য প্ৰত্যয় বোলে।

তব্যানীয়ৌ ণ্যদ্ যৎ ক্যপ্ পঞ্চৈতে কৃত্যসংজ্ঞকাঃ।

ভাৱে কৰ্মণি চেতৈ স্যুৰ্লক্ষ্যতেঽন্যত্ৰ কুত্ৰচিৎ।।

কেলিমৰ্ প্ৰত্যয়ত্ত কৃত্যপ্ৰত্যয়ৰ অন্তৰ্গত। অৰ্থাৎ কেলিমৰ্ প্ৰত্যয়ক লৈ কৃত্য প্ৰত্যয় ছপ্ৰকাৰৰ। ঔচিত্য, আদেশ, অনুজ্ঞা, যোগ্যতা আৰু ভবিষ্যৎ কাল বুঝালে কৰ্মবাচ্যত আৰু ভাৱবাচ্যত ধাতুৰ উত্তৰ কৃত্যপ্ৰত্যয় হয়। কৰ্মবাচ্যত এই প্ৰত্যয়বোৰ কৰ্মৰ বিশেষণ আৰু ভাৱবাচ্যত এইবোৰ ক্লীৱলিঙ্গ প্ৰথমাৰ একবচন হয়। এইসকল শব্দৰ ৰূপ পুংলিঙ্গত নৰ, স্ত্ৰীলিঙ্গত লতা আৰু ক্লীৱলিঙ্গত ফল শব্দৰ ন্যায় হয়। এইসকল প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ সমাপিকা ক্ৰিয়াৰ কাৰ্য কৰে। এইসকল প্ৰত্যয়ান্ত শব্দৰ কৰ্তৃকাৰকত তৃতীয়া অথবা ষষ্ঠী বিভক্তি হয়। মনত ৰাখিবলগীয়া কথাটো হ'ল— এই প্ৰত্যয়ান্ত শব্দসকল সাধাৰণতে কৰ্তৃবাচ্যত নহয়।

১। তব্য, ২। অনীয়ৰ্

১। **তব্যত্তব্যানীয়ৰঃ (৩।১।৯৬)**

কৰ্মবাচ্যত আৰু ভাৱবাচ্যত যাবতীয় ধাতুৰ পিছত তব্য আৰু অনীয় প্ৰত্যয় হয়। (১) যথা, কৰ্মবাচ্যে- ময়া (বা মম) বেদঃ পঠনীয়ঃ — I should read the Vedas. ত্বয়া (বা তব) নক্ষত্ৰাণি দ্ৰষ্টব্যানি— You should see the stars. ভাৱবাচ্যে— তেন (বা তস্য) গন্তব্যম্— He should go; যুষ্মাভিঃ (বা যুষ্মাকম্) ন হসনীয়ম্— You should not lough.

তব্য আৰু অনীয় প্ৰত্যয়ান্ত কিছুমান শব্দ— আপ্-আপ্তব্য, আপনীয়; অধি-ই অধ্যেতব্য, অধ্যয়নীয়; ঈক্ষ্-ঈক্ষিতব্য, ঈক্ষণীয়; কৃ-কৰ্তব্য; কৰণীয়; ক্ৰী-ক্ৰেতব্য, ক্ৰয়নীয়; গম্-গন্তব্য, গমনীয়; গ্ৰহ-গ্ৰহীতব্য, গ্ৰহণীয়; জি-জেতব্য, জয়নীয়; ত্যজ্-ত্যক্তব্য, ত্যজনীয়; দহ্-দগ্ধব্য, দহনীয়; দা-দাতব্য, দানীয়; দৃশ্-দ্ৰষ্টব্য, দৰ্শনীয়, নী-নেতব্য, নয়নীয়; পঠ্-পঠিতব্য, পঠনীয়; প্ৰচ্ছ্-প্ৰষ্টব্য, প্ৰচ্ছনীয়; বুধ্-বোদ্ধব্য, বোধনীয়; ব্ৰূ-বক্তব্য, বচনীয়; ভক্ষ্-ভক্ষিতব্য, ভক্ষণীয়; ভিদ্-ভেত্তব্য, ভেদনীয়; যজ্-যষ্টব্য, যজনীয়; যাচ্-যাচিতব্য, যাচনীয়; লভ্-লব্ধব্য, লভনীয়; লিহ্-লেঢ়ব্য, লেহনীয়; বহ্-বোঢ়ব্য, বহনীয়; শী-শয়িতব্য, শয়নীয়; শ্ৰু-শ্ৰোতব্য, শ্ৰবনীয়; সহ্-সোঢ়ব্য, সহনীয়; সৃজ-স্ৰষ্টব্য, সৰ্জনীয়, স্পৃশ্-স্প্ৰষ্টব্য, স্পৰ্শনীয়; স্মৃ-স্মৰ্তব্য, স্মৰণীয়; হন্-হন্তব্য, হননীয়; হৃ-হৰ্তব্য, হৰণীয়।

৩। যৎ

অচো যৎ (৩।১।৯৭), পোৰদুপধাৎ (৩।১।৯৮), শকিসহোশ্চ (৩।১।৯৯)

কৰ্মবাচ্যত আৰু ভাৱবাচ্যত স্বৰাড়ত ধাতু, পবৰ্গান্ত ধাতু, শক্ আৰু সহ্ ধাতুৰ উত্তৰ যৎ প্ৰত্যয় হয়। 'ৎ' ইৎ হয়, কেৱল য থাকে। যৎ প্ৰত্যয় হ'লে ধাতুৰ অন্তস্থিত আকাৰ স্থানে একাৰ হয় একং ধাতুৰ হবৰ্ণ স্থানে এ আৰু উবৰ্ণ স্থানে/ঠাইত ওকাৰ হয়। ওকাৰৰ অবাদেশ হয়। যেনে— দা-দেয়, গৈ-গেয়, পা-পেয়, স্থা-স্থেয়, মা-মেয়, হা-হেয়, ধা-ধেয়, চি-চেয়, নী-নেয়, জি-জেয়, শ্ৰু-শ্ৰব্য, ভু-ভব্য, শপ্-শপ্য, ৰভ্-ৰভ্য, লভ্-লভ্য, গম্-গম্য, নম্-নম্য, জি-জেয় (জয়ৰ যোগ্য), জয্য (যাক জয় কৰিব পৰা যায়); ক্ৰী-ক্ৰেয় (ক্ৰয়ৰ যোগ্য), ক্ৰয্য (যি ক্ৰয়ৰ বাবে আপনে/ দোকানত উপলব্ধ); ক্ষি-ক্ষয় কৰাৰ যোগ্য; ক্ষয্য (ক্ষেতুং শক্যম্, যি ক্ষয় কৰিব পৰা যায়)।

গদমদচৰযমশ্চানুপসৰ্গে (৩।১।১০০)

উপসৰ্গহীন গদ্, মদ্, চৰ্ আৰু যম্ ধাতুৰ উত্তৰ যৎ প্ৰত্যয় হয়। যেনে— গদ্-গদ্য; মদ্-মদ্য; চৰ্-চৰ্য; যম্-যম্য। উপসৰ্গ পূৰ্বত থাকিলে ণ্যৎ হয়। যেনে— নিগাদ্য, প্ৰমাদ্য, বিচাৰ্য, নিযাজ্য। আপূৰ্বক চৰ্ ধাতুৰ উত্তৰ

বা পিছত গুৰুভিন্ন অৰ্থ বুজালে যৎ প্ৰত্যয় হয়। যথা, আচৰ্যো নিয়মঃ, আচৰ্যো দেশঃ (গন্তব্যঃ)।

কথং নিয়ম্যঃ, যত্নোপচৰ্যম্? দুষ্প্ৰাপ্যশব্দবৎ পশ্চাৎ প্ৰাদিসমাসঃ, যৎ তু অনুপসৰ্গাদেব;

৪। ণ্যৎ

ঋহলোৰ্ণ্যৎ (৩।১।১২৪)

ঋৱৰ্ণান্তাদ্ধলন্তাচ্চ ধাতোৰ্ণ্যৎ স্যাৎ। ঋবৰ্ণান্ত আৰু হলন্ত ধাতুৰ পৰা ণ্যৎ প্ৰত্যয় হয়। কাৰ্য্যম্ (√কৃ + ণ্যৎ), হাৰ্য্যম্, ধাৰ্য্যম্।

টোকা ঃ—

কাৰ্য্যম্— কৰ্তুং যোগ্যম্ কাৰ্য্যম্। কৃধাতোঃ 'ঋহলোৰ্ণ্যৎ' ইতি ণ্যৎ প্ৰত্যয়ে অচো ঞ্ণিতি' ইতি বৃদ্ধৌ পৰত্বে বিভক্তিকাৰ্য্যে তত্সিদ্ধম্।

চজোঃ কুঘিণ্ণ্যতোঃ (৭।৩।৫২)

চকাৰ আৰু জকাৰৰ কুত্ব হয় ঘিৎ আৰু চ্যৎ প্ৰত্যয় পাচত থাকিলে।

মৃজেৰ্বৃদ্ধিঃ (৭।২।১১৪)

মৃজেৰিকো বৃদ্ধিঃ স্যাৎ সাৰ্ৱধাতুকাৰ্ধধাতুকয়োঃ। মৃজ্ ধাতুৰ যি ইক্ তাৰ বৃদ্ধি হয়, সাৰ্বধাতুক আৰু আৰ্ধধাতুক পাচত থাকিলে। যেনে— মাৰ্গ্যঃ।

টোকা ঃ—

মাৰ্গ্যঃ- মাৰ্জিতুং যোগ্যঃ মৃজ্যঃ, মাৰ্গ্যঃ। মৃজ্ ধাতোঃ 'মৃজেৰ্বিভাষা' ইতি বিকল্পেন ক্যপি কিত্ত্বাদ্ গুণাহভাৱে 'ঋহলোৰ্ণ্যৎ' ইতি ণ্যতি 'চজোঃ কু ঘিণ্ণ্যতোঃ' ইতি জস্য কুত্বে 'মৃজেৰ্বৃদ্ধি ইতি বৃদ্ধৌ ৰপৰত্বে বিভক্তিকাৰ্যে 'মাৰ্গ্য' ইতি সিদ্ধম্।

ভোজ্যং ভক্ষ্যে (৭।৩।৬৯)

ভোগ্যমন্যত্। ভক্ষ অৰ্থত, ভোজ্য নিপাতনত নিষ্পন্ন হয়।

ভক্ষ্য অৰ্থে ণ্য পিছত থাকিলে ভুজ্ ধাতুৰ উত্তৰ জ-কাৰৰ ঠাইত গ-কাৰ নহয়। যেনে— ভোজ্যমন্নং, ভোজ্যং পয়ঃ।

৫। শতৃ, শানচ্ (Present Participles)

লটঃ শতৃশানচাৰপ্ৰথমাসমানাধিকৰণে (৩।২।১২৪)

অপ্ৰথমান্তেন সমানাধিকৰণে লট এতৌ বা স্তঃ। শবাদি। পচন্তং চৈত্ৰং পশ্য। পৰস্মৈপদী ধাতুৰ উত্তৰ বৰ্তমানকালে কৰ্তৃবাচ্যে শতৃ হয়, শ্ ঋ ইৎ যায়, অৎ থাকে।

লটৰ অন্তি বিভক্তিত যি ধাতুৰ যি কাৰ্য্য হয়, শতৃ হ'লে সেই ধাতুৰ সেই কাৰ্য্য হৈ থাকে। যেনে— ভ্বাদি-গনীয়- ধাব্ ধাবৎ, গৈ গায়ৎ, পত্ পতত্, স্থা তিষ্ঠৎ, পা পিবিৎ, দৃশ্ পশ্যৎ। তুদাদিগনীয়ইষ্ ইচ্ছৎ, প্ৰচ্ছ্ পৃচ্ছৎ ইত্যাদি। অদাদিগনীয়হন্ ঘ্নৎ, ই যৎ, যা যাৎ, অস্ সৎ।

বিদেঃ শতুৰ্বসুঃ (৭।১।৩৬)

বেত্তেঃ পৰস্য শতুৰ্বসুৰাদেশো বা। বিদ্ন। বিধ্বান্। অদাদি-গনীয় বিদ্ ধাতুৰ শতৃ-স্থানে বিকল্পে বস্ (বসু) হয়। যেনে— বিদ্বস্ বিদৎ।

টোকা ঃ—

১। কৰ্ত্তৃবাচ্যত আত্মনেপদী ধাতুৰ উত্তৰ বৰ্ত্তমান কালত শানচ্ হয়, শ্ চ্ ইৎ, আন থাকে। (সূত্ৰ → তঙানাবাত্মনেপদম্)।

২। ধাতুৰ উত্তৰ শানচ্ হ'লে, লটৰ 'আতে' বিভক্তিৰ যাৱতীয় কাৰ্য্য হয়।

৩। ভ্বাদি, দিবাদি, চুৰাদি আৰু তুদাদি গনীয় ধাতুৰ উত্তৰ শানচ্ৰ ঠাইত মান হয়। যেনে— ভ্বাদিগনীয়— সেব্ সেৱমান, বৃত্ বৰ্ত্তমান, বৃধ্ বৰ্ধমান। দিবাদিগনীয়— বিদ্ বিদ্যমান, দীপ্ দীপ্যমান।

৪। অদাদিগনীয় আস্ ধাতুৰ উত্তৰ শানচ্ৰ ঠাইত ঈন হয়। যেনে— আস্ আসীন।

৫। কৰ্ত্তৃবাচ্যত উভয়পদী ধাতুৰ উত্তৰ বৰ্তমানকালে শতৃ আৰু শানচ্ উভয়ই হয়। যেনে— ভ্বাদিগনীয়— শ্ৰি শ্ৰয়ৎ শ্ৰয়মান; নী নয়ৎ নয়মান।

৬। কৰ্মবাচ্যত ধাতুৰ উত্তৰ বৰ্ত্তমানকালত শানচ্ হয়। শানচ্ প্ৰত্যয়ৰ

মান থাকে আৰু ধাতুৰ পিছত 'য়' আগম হয়। যেনে— কৃ ক্রিয়মান, বচ্ উচ্যমান, দা-দীয়মান।

ক্ত্বাচ্ আৰু ল্যপ্

১। "সমান-কর্ত্তৃকয়ো পূর্ব কালে" সমাসেऽনঞ্ পূর্ব্বে ক্ত্বো ল্যপ্

অতীত অৰ্থাৎ আগতে হৈ যোৱা অসমাপিকা ক্রিয়াৰ অৰ্থ বুজাবলৈ ক্ত্বাচ্ আৰু ল্যপ্ প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগ হয়। কিন্তু বাক্যটোৰ সমাপিকা আৰু অসমাপিকা দুয়োটা ক্রিয়াৰ কর্ত্তাপদ একোটা হ'ব লাগিব। আগেয়ে হৈ যোৱা ঘটনা বুজোৱা ক্রিয়াটোত ক্ত্বাচ্ বা ল্যপ্ হ'ব। নঞ্ অব্যয়ৰ বাহিৰে ধাতুৰ আগত উপসৰ্গ থাকিলে ল্যপ্ আৰু উপসৰ্গ নাথাকিলে ক্ত্বাচ্ হয়।

ক্ত্বাচ্ প্ৰত্যয়ৰ ক্ আৰু চ্ ইৎ যায়, থাকে মাথোন 'ত্বা'। যেনে— পিঠ্ + ক্ত্বাচ্ = পঠিত্বা। ল্যপ্ প্ৰত্যয়ৰ ল্ আৰু প্ ইৎ যায়, কেৱল মাত্ৰ 'য়' থাকে। আ + দা + ল্যপ্— আদায়।

২। হ্ৰস্বস্য পিতি কৃতি তুক্

এই সূত্ৰমেত ল্যপ্ প্ৰত্যয়ৰ প্ ইৎ হোৱা বাবে হ্ৰস্ব-স্বৰান্ত ধাতুৰ পাচত ত্ আগম হ'ব লাগে, আ-শ্ৰি + ল্যপ্ = আশ্ৰিত্য।

৩। ল্যপ্ প্ৰত্যয় যুক্ত হ'লে ঋ ঠাইত ঈৰ্ হয়, যেনে— ৱি + কৄ + ল্যপ্ = ৱিকীৰ্য্য, ৱি + দৄ + ল্যপ্ = ৱিদীৰ্য্য।

৪। ল্যপ্ প্ৰত্যয় যোগ হ'লে নিচ্ৰ ই লোপ হয়। অধি + আপি (ই + নিচ্) = অধ্যাপ্য, আ-লোচি + ল্যপ্ = আলোচ্য।

৫। ক্ত্বাচ্ আৰু ল্যপ্ হ'লে কোনো কোনো ধাতুৰ বিশেষ পৰিবৰ্তন পৰিলক্ষিত হয়। যেনে— কিছুমান ধাতুৰ আদিন্দ্ৰত থকা ৱকাৰৰ ঠাইত উ হয়, যেনে— ৱস্ + ক্ত্বাচ্ = উষিত্বা, ৱহ্ + ক্ত্বাচ্ = উঢ্বা।

৬। কিছুমান ধাতুৰ য কাৰৰ ঠাইত ইকাৰ হয়। যেনে— যজ্ + ক্ত্বাচ্ = ইষ্ট্বা।

৭। ক্ত্বাচ্ প্ৰত্যয় পাচত থাকিলে ন-কাৰান্ত ধাতুৰ ন্ লোপ হয়, যেনে— মন্ + ক্ত্বাচ্ = মত্বা, হন্ + ক্ত্বাচ্ = হত্বা।

৮। ল্যপ্ প্ৰত্যয় পাচত থাকিলে ধাতুৰ অন্তত থকা ন-কাৰৰ ঠাইত ত-কাৰ হয়, যেনে— নি-হন্ + ল্যপ্ = নিহত্য।

ক্ত্বাচ্ আৰু ল্যপ্ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ অব্যয়। গতিকে তাৰ ৰূপ কৰিব নোৱাৰি।

তদ্ধিত প্ৰত্যয়

ঠক্ প্ৰত্যয়

প্ৰাগ্‌বহতেষ্ঠক্ (৪।৪।১)

তদ্‌ৱহতীত্যতঃ প্ৰাক্ ঠগধিক্রিয়তে। "তদ্‌ৱহতি ৰথযুগ" এই সূত্ৰৰ পূৰ্বলৈকে ঠক্ প্ৰত্যয়ৰ অধিকাৰ হ'ব।

ৰেৱত্যাদিভ্যষ্টক্

ৰেৱতী প্ৰভৃতি প্ৰাতিপদিকৰ পাচত অপত্যাৰ্থক ঠক্ প্ৰত্যয় হয়। ঠক্ প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত ইক হয়। যেনে— ৰেৱত্যাঃ অপত্যং পুমান্— ৰেৱতী + ঠক্ = ৰৈৱতিকঃ। অশ্বপাল্যাঃ অপত্যংপুমান্-অশ্বপালিকঃ।

তেনদীব্যতি খনতি জয়তি জিতম্ (৪।৪।২)

তৃতীয়ান্ত পদৰ পৰা ঠক্ প্ৰত্যয় হয়, দীব্যতি

সংস্কৃতম্ (৪।৪।৩)

তৃতীয়ান্ত পদৰ পৰা সংস্কৃত অৰ্থত ঠক্ প্ৰত্যয় হয়। দধ্না সংস্কৃতম্ দাধিকম্। মাৰীচিকম্।

তৰতি (৪।৪।৫)

তেনেত্যেৰ তৃতীয়ান্ত পদৰ পৰা তৰতি (পাৰ হোৱা) অৰ্থত ঠক্ প্ৰত্যয় হয়। উডুপেন তৰতি ঔডুপিকঃ।

ৰক্ষতি (৪।৪।৩৩)

ৰক্ষতীত্যৰ্থে দ্বিতীয়ান্তাৎ ঠক্ স্যাৎ। ৰক্ষা কৰা অৰ্থত দ্বিতীয়ান্ত পদৰ পৰা ঠক্ প্ৰত্যয় হয়। সমাজং ৰক্ষতি সামাজিকঃ।

শব্দদৰ্দুৰংকৰোতি (৪।৪।৩৪)

কৰোতীত্যৰ্থে দ্বিতীয়ান্তাৎ শব্দশব্দাৎ দুৰ্দুৰ শব্দাচ্চ ঠক্ প্ৰত্যয়ঃ স্যাৎ। দ্বিতীয়ান্ত শব্দ আৰু দৰ্দুৰ শব্দৰ পৰা ঠক্ প্ৰত্যয় হয়। শব্দং কৰোতি শাব্দিকঃ, দৰ্দুৰং কৰোতি দাৰ্দুৰিকঃ।

ধৰ্মং চৰতি (৪।৪।৪১)

চৰতীত্যৰ্থে দ্বিতীয়ান্তাৎ ধৰ্মশব্দাৎ ঠক্ প্ৰত্যয়ো ভবতি। আচৰণ কৰা অৰ্থত দ্বিতীয়ান্ত ধৰ্ম শব্দৰ পৰা ঠক্ প্ৰত্যয় হয়। ধৰ্মং চৰতি ধাৰ্মিকঃ।

অধৰ্মাচ্চেতি ৱক্তৱ্যম্ (বাৰ্ত্তিক)

আচৰণ কৰা অৰ্থত দ্বিতীয়ান্ত অধৰ্ম শব্দৰ পৰা ঠক্ প্ৰত্যয় হয়। অধাৰ্মিকঃ।

মতুপ্ প্ৰত্যয়

১। **তদস্যাস্ত্যস্মিন্নিতি মতুপ্**

(তৎ-অস্য-অস্তি-অস্মিন্) ইতি মতুপ্— 'তৎ অস্য অস্তি (সেইটো ইয়াৰ আযেছ) বা 'তৎ অস্মিন্ অস্তি' (সেইটো ইয়াত আছে) এই দুই ৰকমৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ প্ৰাতিপদিকৰ অন্তত মতুপ প্ৰত্যয় হয়। মতুপ্ প্ৰত্যয়ৰ 'উ' আৰু 'প্' ইৎ, কেবলমাত্ৰ 'মৎ' থাকে। গাবঃ সন্তি অস্য-গো + মতুপ্ = গোমৎ, প্ৰথমাৰ একবচনে গোমান্, প্ৰথমাৰ দ্বিবচনে আৰু বহুবচনত যথাক্ৰমে গোমন্তৌ গোমন্তঃ ইত্যাদি।

২। **মাদুপধায়াশ্চ**

মকাৰান্ত, অবৰ্ণান্ত, উপধা মকাৰ যুক্ত, উপধা অবৰ্ণযুক্ত প্ৰাতিপদিকৰ লগতো মতুপৰ 'ম'ৰ ঠাইত 'ব' হয়, যেনে— কিম্ + মতুপ = কিংবান্, পুত্ৰোঽস্যাস্তি— পুত্ৰবান, দয়া অস্য অস্তি— দয়াবান, (উপধা মকাৰ যুক্ত) লক্ষ্মীঃ যস্যাস্তি মঃ লক্ষ্মীবান্।

৩। মতুপ্ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দবোৰ প্ৰায় বিশেষণৰ দৰে ব্যবহাৰ হয়। গতিকে স্ত্ৰীলিঙ্গত ঈকাৰান্ত হৈ তাৰ ৰূপ 'নদী' শব্দৰ দৰে হয়, ক্লীৱলিঙ্গত 'গচ্ছৎ' শব্দৰ ক্লীৱলিঙ্গৰ ৰূপৰ দৰে আৰু পুংলিঙ্গত প্ৰায় 'গচ্ছৎ' শব্দৰ পুংলিঙ্গৰ দৰে, কেৱল পুংলিঙ্গৰ প্ৰথমাৰ একবচনত এটা আকাৰৰ বেশী সংযোগ হয়। যেনে— ধনবান্ জনঃ (পুং); ধনৱতী স্ত্ৰী (স্ত্ৰীং) আৰু ধনৱৎ মিত্ৰম্।

৪। **অস্-মায়া-মেধা-স্ৰজো ৱিনি ঃ**

'অস্'-ভাগান্ত প্ৰাতিপদিক, মায়া, মেধা আৰু স্ৰজ্ শব্দৰ অন্তত মতুপ্ প্ৰত্যয়ৰ অৰ্থত অৰ্থাৎ 'আছে' অৰ্থে ৱিনি প্ৰত্যয়ো হ'ব পাৰে। 'ৱিনি' প্ৰত্যয়ৰ ন্-কাৰৰ ইৎ হয়, কেৱল ৱিন্ থাকে। যেনে— যশস্— যশস্বী, যশশ্বান্, মনস্—মনস্বী, মনস্বাম্।

এটাতকৈ অধিক স্বৰবিশিষ্ট প্ৰাতিপদিকৰ অন্তত বিকল্পত 'ইন্' প্ৰত্যয় হোৱা পৰিলক্ষিত হয়। যেনে— জ্ঞান-জ্ঞানী, জ্ঞানবান, ধন-ধনী, ধনবান্।

ইনি প্ৰত্যয়

১। **সুখাদিভ্যশ্চ**

সুখ প্ৰভৃতি কিছুমান শব্দৰ উত্তৰ 'সেইটো ইয়াৰ আছে' অথবা 'সেইটো ইয়াত আছে' এনেকুৱা অৰ্থত ইনি হ'ব পাৰে। ইনি প্ৰত্যয়ৰ ন-কাৰৰ ইকাৰ ইৎ যায়, কেৱল ইন্ থাকে। যেনে— সুখম্ অস্য অস্তি = সুখিন। পক্ষিন্ শব্দৰূপৰ নিচিনা ইয়াৰ ৰূপ ও সুখী সুখিনৌ সুখিনঃ ইত্যাদি হয়।

২। **হস্তাজ্জাতৌ**

হস্ত শব্দৰ পাচত জাতি বুজাবলৈ হ'লে 'ইনি' প্ৰত্যয় হয়। যেনে— হস্তঃ অস্য অস্তি— হস্তী (হস্তিন্ শব্দ), কিন্তু হস্তঃ অস্য পুৰুষস্য অস্তি→ হস্তবান্ পুৰুষঃ।

৩। **ৱৰ্ণাৎ ব্ৰহ্মচাৰিণি**

ব্ৰহ্মচাৰী অৰ্থত ৱৰ্ণ শব্দৰ পাচত ইনি হয়, যেনে— ৱৰ্ণী, ৱৰ্ণবান।

৪। **পুষ্কৰাদিভ্যো দেশে**

ঠাই বা দেশ বুজাবলৈ পুষ্কৰ প্ৰভৃতি কিছুমান শব্দৰ উত্তৰ ইনি হয় আৰু এই শব্দবোৰ তেতিয়া স্ত্ৰীলিঙ্গ হয়। যেনে— পুষ্কৰাণি (পদুম ফুল, পানী) অস্যাং সন্তি— পুষ্কৰিণী।

৫। **অৰ্থাৎ যাচকে**

অৰ্থ শব্দৰ উত্তৰ যাচক (ভিক্ষুক) অৰ্থাৎ ইনি হয়। যেনে— অৰ্থী, কিন্তু অৰ্থবান্ (ধনবান্ অৰ্থে)।

ত্ব, তল্

ভাৱস্ত্ব-তলৌ

তস্য ভাৱঃ ত্ব-তলৌ— ভাববোধক বিশেষ্য বুজাবলৈ প্ৰাতিপদিকৰ পাচত ত্ব, তল্ প্ৰত্যয় হয়। তল্ প্ৰত্যয়ৰ ক্ষেত্ৰত 'তা' হয়। তল্ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ আকাৰান্ত আৰু স্ত্ৰীলিঙ্গ, ত্ব প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ ক্লীৱলিঙ্গ। যেনে— শুক্লস্য ভাৱঃ (শুক্ল + ত্ব + ১ম একবচন) শুক্লত্ব (ৰূপ 'মিত্ৰ' শব্দৰ ন্যায়) কিন্তু শুক্লতা (শুক্ল + তল্ — ১মা একবচন) (ৰূপ 'বালিকা' শব্দৰ ন্যায়, একেদৰে—

লঘু— লঘুত্বম্-লঘুতা; গুৰু-গুৰুত্বম্-গুৰুতা।

নিষ্ঠা— ক্ত, ক্তবতু (Past Participles)

১। নিষ্ঠা (৩।২।১০২) / ক্তক্তৱতু নিষ্ঠা (১।১।২৬)

প্ৰধানতঃ কৰ্মবাচ্যত আৰু ভাৱবাচ্যত অতীতকাল বুজালে ধাতুৰ উত্তৰ ক্ত প্ৰত্যয় হয়। ক্তবতু প্ৰত্যয় অতীতকালতে কেৱলমাত্ৰ কৰ্ত্তৃবাচ্যে হয়। ক্ত আৰু ক্তবতু প্ৰত্যয়কেই নিষ্ঠা বোলে। যেনে— কৰ্মবাচ্যত— শ্ৰুতম্, পঠিতম্। ময়া গীতং শ্ৰুতম্, তেন মহাকাব্যং পঠিতম্। ভাৱবাচ্যত- স্নাতম্, হসিতম্। ত্বয়া নদ্যাং স্নাতম্, বালকেন বৃথা হসিতম্। কৰ্ত্তৃবাচ্যত- ক্তবতু- দৃষ্টবান্, শ্ৰুতবান্, দৃষ্টৱতী, শ্ৰুতৱতী, 'গত্যৰ্থাকৰ্মক-' ইত্যাদি সূত্ৰ অনুসাৰে কিছুমান ক্ষেত্ৰত কৰ্ত্তৃবাচ্যত ক্ত প্ৰত্যয় হয়। যেনে— স গ্ৰামং গতঃ।

২। **ৰদাভ্যাং নিষ্ঠাতো নঃ পূৰ্বস্য চ দঃ** (৮।২।৪২)

ৰদাভ্যাং পৰস্য নিষ্ঠাতস্য নঃ স্যাৎ নিষ্ঠা পেক্ষয়া পূৰ্বস্য ধাতোৰ্দস্য চ। ৰকাৰ আৰু দ-কাৰৰ পাচত ক্ত ক্তৱতু প্ৰত্যয়স্থিত ত-কাৰ ন-কাৰ হয়। যেনে— শীৰ্ণঃ, বিস্তীৰ্ণঃ, জীৰ্ণঃ, জীৰ্ণবান্, ভিন্নঃ, ভিন্নবান্, ছিন্নঃ. চিন্নবান্। ক্ত-ক্তবতু প্ৰত্যয়স্থিত তকাৰ ন হ'লে ন হয়। যেনে— চৰিতম্, আ-ঋতঃ = আৰ্ত্তঃ।

৩। **নিৰ্বাণোঽবাতে** (৮।২।৫০)

বাত ভিন্ন শব্দৰ পৰবৰ্তী নিৰ্-পূৰ্বক বা-ধাতুৰ পৰবৰ্তী ক্ত আৰু ক্তবতু প্ৰত্যয়স্থিত ত-কাৰৰ ঠাইত ন-কাৰ হয়। যেনে— নিৰ্বাণঃ প্ৰদীপঃ, নিৰ্বাণোহগ্নিঃ, নিৰ্বাণো ভিক্ষুঃ। বাত- শব্দৰ বিশেষণ হ'লে নহয়। যেনে— নিৰ্বাতোবাতঃ। নিৰ্বাণঃ প্ৰদীপো বাতেন— ইয়াতে 'বাত' কৰণ মাত্ৰ। নিৰ্বাণদীপে কিমু তৈলদানম্।

৪। **ভিত্তং শকলম্** (৪।২।৫৯)

খণ্ড অৰ্থে ভিদ্ ধাতুৰ উত্তৰ ক্ত প্ৰত্যয়ে ভিত্ত হয়। অন্যত্ৰ ভিন্ন হয়।

৫। **ঋণম্ আধমৰ্ণ্যে** (৮।২।৬০)

ঋণম্ আধমৰ্ণ্য (ধাৰ-debt) বুজাইলে ঋ-ধাতুৰ পৰ ত স্থানত ন হয়। ঋণ। অন্যত্ৰ ঋত (= গত, gone), ভাবে ঋতং সত্যম্।

৬। **শুষঃ কঃ** (৮।২।৫১)

শুষ্ ধাতুৰ পৰবৰ্তী ক্ত ক্তবতু প্ৰত্যয়স্থিত ত-কাৰ ক-কাৰ হয়। যেনে— পক্কঃ।

৭। **দ্যতি-স্যতি-মা-স্থাম্ ইৎতি কিতি** (৭।৪।৪০)

ক-ইৎ তকাৰাদি প্ৰত্যয় পিছত থাকিলে দো, সো, মা আৰু স্থা ধাতুৰ অন্ত্যস্বৰবৰ্ণৰ ঠাইত ইকাৰ হয়। যেনে— দো-দিতঃ, সো-সিতঃ, অবসিতঃ, মা-মিতঃ, পৰিমিতঃ, স্থা-স্থিতঃ, প্ৰতিষ্ঠিতঃ (ক্তিন্— স্থিতিঃ)।

৮। **পচো বঃ (৮।২।৫২)**

পচ্ ধাতুৰ পৰবৰ্তী ক্ত ক্তবতু প্ৰত্যয়স্থিত ত-কাৰ ব-কাৰ হয়। যেনে— পক্কঃ।

৯। **শাচ্ছোৰন্যতৰম্যাম্ (৭।৪।৪১)**

শো-ধাতুৰও বিকল্পত ই হয়, পক্ষে আ-কাৰ হয়। শিতঃ, শাতঃ; নিশিতঃ, নিশাতঃ।

১০। **দধোতের্হিঃ (৭।৪।৪২)**

ধা ধাতুৰ ঠাইত হি আদেশ হয়। ধা + ক্ত = হিতঃ, বিহিতঃ (বি + ধা+ ক্ত)।

১১। **দো দদ্ ঘোঃ, অচ্ উপসৰ্গাৎ তঃ (৭।৪।৪৬, ৪৭)**

ক-ইৎ তকাৰাদি প্ৰত্যয় পিচত থাকিলে, ঘু সংজ্ঞক দা-ধাতুৰ ঠাইত দদ্ আদেশ হয়; কিন্তু স্বৰান্ত উপসৰ্গ পূৰ্বত থাকিলে 'ত' আদেশ হয়। দা + ক্ত = দত্তঃ, ক্তবতু-দত্তবান্ (ক্ত্বাচ্-দত্ত্বা) কিন্তু আ + দা + ক্ত = আত্তঃ, ক্তবতু-আত্তবান্। অবদত্ত, প্ৰদত্ত, বিদত্ত প্ৰকৃতি আদিকৰ্মণি।

১২। **আদি-কৰ্মণি ক্তঃ কৰ্তৰি চ (৩।৪।৭১)**

ক্ৰিয়াৰ আৰম্ভ অৰ্থে ধাতুৰ পিচত কৰ্ত্তৃবাচ্যত, কৰ্মবাচ্যত আৰু ভাৱবাচ্যত ক্ত প্ৰত্যয় হয়। ইয়াতে কৰ্মশব্দ ক্ৰিয়া-ব্যাপ্যবাচক আৰু ক্ৰিয়াবাচক। যেনে— স পাঠং প্ৰকৃতঃ (পঠিতুম্ আৰব্ধবান্ ইত্যৰ্থঃ), তেন পাঠঃ প্ৰকৃতঃ (পঠিতুং আৰব্ধঃ)। ইয়াতে প্ৰ-শব্দ আদি কৰ্মদ্যাতক, কেতিয়াবা কেতিয়াবা প্ৰ-শব্দৰ অভাৱেও আদি কৰ্মৰ প্ৰয়োগ পৰিলক্ষিত হয়। যেনে— ৰাম ওদনং ভুক্তঃ, ৰামেণ ওদনং ভুক্তম্। ভাৱবাচ্যত- ৰামেণ প্ৰকৃতম্।

১৩। **অদো জগ্ধিৰ্ল্যপ্তিকিতি (২।৪।৩৬)**

ল্যপ্ প্ৰত্যয় পিচত থাকিলে আৰু তকাৰাদি কিৎ প্ৰত্যয় পিচত থাকিলে অদ্ধাতু স্থানে জগ্ধি আদেশ হয়। জগ্ধিৰ ই-কাৰ উচ্চাৰণৰ সুবিধাৰ্থে ব্যবহৃত হৈছে। যেনে— অদ্ + ক্ত = জগ্ধম্, অদ্ + ক্ত্বাচ্ = জগ্ধা, অদ্ + ক্তবতু = জগ্ধৱান্।

১৪। **মতিবুদ্ধিপূজাৰ্থেভ্যশ্চ (৩।১।১৮৮)**

ইয়াতে 'মতি' শব্দৰ অৰ্থ ইচ্ছা। ইচ্ছাৰ্থক-ধাতু, বোধাৰ্থক ধাতু আৰু পূজাৰ্থক ধাতুৰ পিচত বৰ্তমানকালে ক্ত প্ৰত্যয় হয়। যথা- ৰাজ্ঞাং মতঃ (ইষ্ট ইত্যৰ্মঃ), ৰাজভিৰিষ্যমান ইত্যৰ্থঃ, ৰাজ্ঞাং বুদ্ধঃ, মতাং বিদিতঃ, সতাং জ্ঞাতঃ। এই সকলো ক্ষেত্ৰত 'ক্তস্য চ বৰ্ত্তমানে' এই সূত্ৰানুসাৰে কৰ্ত্তৰি ষষ্ঠী বিভক্তি হয়। অতীতকালে ক্ত প্ৰত্যয় হ'লে অনুক্ত কৰ্তাত তৃতীয়া হয়। যেনে— ময়া জ্ঞাতম্; তেন অৰ্চিতঃ, সদ্ভি পূজিতঃ।

১৫। **নপুংসকে ভাৱে ক্ত (৩।৩।১১৪)**

সৰ্বপ্ৰকাৰ কালে অৰ্থাৎ বৰ্ত্তমান কালে, অতীতকালে আৰু ভৱিষ্যৎ কালে ধাতুৰ উত্তৰ ক্ত প্ৰত্যয় হয়। সেইটো ক্ত প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ ক্লীবলিঙ্গ হয়। যেনে— বিশেষ্যে- শিশোঃ শয়িতম্ (শয়নমিত্যৰ্থঃ), বালকস্য হাসিতম্, তেষাং জল্পিতম্। ক্ৰিয়াতেতেন কৃতম্, ময়া জ্ঞাতম্, ভুক্তম্ ইত্যাদি।

কৰ্মবাচ্যত অথবা ভাৱবাচ্যত ক্ত প্ৰত্যয় থাকিলে, কৰ্ত্তৃবাচ্যত পৰিবৰ্তন কৰিবৰ বাবে ইয়াৰ উত্তৰ ক্তবতু কৰিব লাগে। যেনে— বালকৈঃ সাধুঃ পূজিতঃ — বালকাঃ সাধুং পূজিতবন্তঃ; স্ত্ৰীভিঃ হসিতম্-স্ত্ৰিয়ঃ হসিতবত্যঃ।

তুমুন্ প্ৰত্যয়

১। **তুমন্ণ্বুলৌ ক্ৰিয়ায়াং ক্ৰিয়াৰ্থায়াম্ (৩।৩।১০)**

ক্ৰিয়াৰ্থায়াং ক্ৰিয়ায়ামুপপদে ভৱিষ্যতে অৰ্থে ধাতোৰেতৌ স্তঃ।। মান্তত্বাদব্যয়ত্বম্। ক্ৰিয়াৰ্থক ক্ৰিয়া উপপদ থাকিলে ধাতুৰ উত্তৰ তুমুন্ আৰু ণ্বুল্ প্ৰত্যয় হয় ভৱিষ্যৎ অৰ্থত। যেনে— চন্দ্ৰং দ্ৰষ্টুং যাতি। চন্দ্ৰং দৰ্শকোযাতি।

২। **সমান-কৰ্তৃকেষু তুমুন্**

তুমুন্ প্ৰত্যয়ান্ত অসমাপিকা ক্ৰিয়া আৰু বাক্যৰ সমাপিকা ক্ৰিয়া দুয়োটাৰে কৰ্তা একেটা হ'ব লাগে। বেলেগ কৰ্তা যদি হয় তেনেহ'লে তুমুন্ প্ৰত্যয় নহয়। ক্ৰিয়াৰ কৰ্ত একে হ'লে নিমিত্ত বোধক ধাতুৰ পাচত তুমুন্

প্ৰত্যয় হয়। তুমুন্ প্ৰত্যয়ৰ 'তুম্' থাকে। তুমুন্ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দবিলাক অব্যয় আৰু অসমাপিকা ক্ৰিয়া। যেনে, অসমীয়াত কৰিবলৈ, খাবলৈ, যাবলৈ, কৰিবৰ নিমিত্তে, খাবৰ কাৰণে— এইবোৰ অসমাপিকা ক্ৰিয়াৰ ঠাইত সংস্কৃতত তুমুন্ প্ৰত্যয়ান্ত ক্ৰিয়া ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। যেনে— কৰিবলৈ — √কৃ + তুমুন্ = কৰ্ত্তুম্, খাবৰ নিমিত্তে অথবা খাবলৈ — √খাদ্ + তুমুন্ = খাদিতুম্, যাবৰ কাৰণে— গম্ + তুমুন্ = গন্তুম্, পঢ়িবলৈ— পঠ + তুমুন্ = পঠিতম্, শুনিবলৈ— শ্ৰু + তুমুন্ = শ্ৰোতুম্ ইত্যাদি।

৩। **কালসময়বেলাসু তুমুন্ (৩।৩।১৬৭)**

কালৰ্থেষ উপপদেযু তুমুন্ স্যাৎ। কাল, সময় আৰু বেলা ইত্যাদি সময় বুজাবলৈ তুমুন্ প্ৰত্যয় ব্যবহৃত হয়। যেনে— কালঃ সময়ো ৱেলাৰা ভোক্তুম্। যেনে— এয়ে পঢ়িবৰ সময়— কালোহয়ং পঠিতুম্। এয়ে যাবৰ সময়— গন্তুম্ সময়োহয়ম্। এয়ে শুবৰ সময়— শয়িতুং বেলা ইয়ম্।

৪। **তুমৰ্থাচ্চ ভাৱবচনাৎ**

সংস্কৃত কিছুমান ধাতুৰ উত্তৰ তুমুন্ প্ৰত্যয় ব্যৱহাৰ নকৰি সেই ক্ৰিয়াৰ পৰা ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্য পদ কৰি তাতে চতুৰ্থী বিভক্তিও ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। যেনে— 'পঠিতুম্ গচ্ছতি' ইয়াত 'পঠিতুম'ৰ ঠাইত (পঠ্ + অনট্ = পঠন + ৪ৰ্থী = পঠনায়) — পঠনায় গচ্ছতি, এইদৰে লিখিব পাৰি।

।। ইতি কৃদন্ত কৃত্য প্ৰকৰণম্।।

অথ কাৰকপ্ৰকৰণম্

প্ৰাতিপদিকাৰ্থলিঙ্গ পৰিমাণৰচনমাত্ৰে প্ৰথমা (২।৩।৪৫)

নিয়তোপস্থিতিকঃ প্ৰাতিপদিকাৰ্থঃ। মাত্ৰশব্দস্য প্ৰত্যেকং যোগঃ। প্ৰাতিপাদিকাৰ্থমাত্ৰে লিঙ্গমাত্ৰাদ্যধিক্যে পৰিমাণ মাত্ৰে সংখ্যামাত্ৰে চ প্ৰথমা স্যাৎ। প্ৰাতিপদিকাৰ্থ বুজালে, লিঙ্গমাত্ৰাৰ অধিকতাত, পৰিমাণ মাত্ৰত অথবা সংখ্যা মাত্ৰ বুজালে প্ৰথমা বিভক্তি হয়।

(নিয়তোপস্থিতিকস্তাবৎ-নিয়তা-ব্যাপিকা, উপস্থিতিৰ্যস্য সনিয়তোপস্থিতিকঃ। যস্মিন্ প্ৰাতিপদিকে উচ্চাৰিতে যস্যাৰ্থস্য নিয়মেনোপস্থিতিঃ স নিয়তোপস্থিতিকঃ)। উদাহৰণ যেনে— প্ৰাতিপদিকাৰ্থমাত্ৰে— উচ্চৈঃ, নীচৈঃ, কৃষ্ণঃ, শ্ৰীঃ, জ্ঞানম্। লিঙ্গমাত্ৰে— তটঃ, তটা, তটম্। পৰিমাণমাত্ৰে দ্ৰোণো ব্ৰীহিঃ। ৰচনং সংখ্যা। একঃ, দ্বৌ, বহবঃ।

সম্বোধনে চ (২।৩।৪৭)

প্ৰথমা স্যাৎ। অৰ্থাৎ সম্বোধন বুজালে প্ৰথমা বিভক্তি হয়। হে ৰাম।

ইতি প্ৰথমা

কৰ্ত্তুৰীপ্সিততমং কৰ্ম (১।৪।৪৯)

কৰ্ত্তুঃ ক্ৰিয়য়া আপ্তুমিষ্ঠতমং কাৰকং কৰ্ম সংজ্ঞং স্যাৎ। কৰ্তাৰ ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা পাবলৈ অতিশয় ইপ্সিত বা ইষ্ট যি কাৰক তাক কৰ্ম বোলে।

কৰ্মণিদ্বিতীয়া (২।৩।২)

অনুক্তে কৰ্মণি দ্বিতীয়া স্যাৎ। অনুক্ত কৰ্মত দ্বিতীয়া বিভক্তি হয়। হৰিং ভজতি। অভিহিতে তু কৰ্মাদৌ প্ৰথমা— হৰিঃ সেব্যতে। লক্ষ্মা সেবিতঃ।

অকথিতঞ্চ (১।৪।৫১)

অপাদানাদি ৰিশেষৈৰবিৰাক্ষিতং কাৰকং কৰ্মসংজ্ঞং স্যাৎ। অপাদানাদি বিশেষ কাৰক দ্বাৰা অৱিৱক্ষিত যি কাৰক তাক কৰ্ম বোলে।

দুহ্যাচ্পচ্দণ্ড ৰুধিপ্ৰচ্ছিবিব্ৰুশাসুজিমথ্মুষাম্।
কৰ্মযুক্ স্যাদকথিতং তথা স্যান্নীহৃকৃষ্ৱহাম্।

১। দুহ্প্ৰপূৰণে, ২। টুযাচ্যাঞ্চায়াম্, ৩। ডুপপচ্ পাকে, ৪। দণ্ড-নিপাতনে, ৫। ৰুধিৰ আৱৰণে, ৬। প্ৰচ্ছজ্ঞীপ্সায়াম্, ৭। চিঞ্চয়নে, ৮। ব্ৰুঞ্ব্যক্তয়াং বাচি, ৯। শাসু অনুশিষ্টৌ, ১০। জিঅভিভবে, ১১। মন্থ বিলোড়নে, ১২। মুষস্তেয়ে, ১৩। নীঞ্প্ৰাপনে, ১৪। হৃঞ্হৰণে, ১৫। কৃষ বিলেখনে পণে, ১৬। বহ্প্ৰাপণে।

এইবিলাক ধাতু কৰ্মৰ লগতে যুক্ত হ'লে সিহঁতক অকথিত কৰ্ম বুলি কোৱা হয়।

গাং দোগ্ধি পয়ঃ। ৰলিংযাচতে বসুধাম্। অৱিনীতং ৰিনয়ং যাচতে, তণ্ডুলানোদনংপচতি। গৰ্গান্ শতং দণ্ডয়তি। ব্ৰজমবৰুণদ্ধিগাম্। মানৱকং পন্থানং পৃচ্ছতি। বৃক্ষমৱচিনোতি ফলানি। মানৱকং ধৰ্মং ব্ৰূতে শাস্তিৱা। শতং জয়তি দেৱদত্তং। সুধাং ক্ষীৰনিধিং মন্নাতি। দেৱদত্তং শতং মুষ্ণাতি। গ্ৰামমজাং নয়তি হৰতি কৰ্ষতি ৱহতি ৱা। অৰ্থনিবন্ধনেয়ং সংজ্ঞা। অৰ্থাৎ দুহাদি ধাতু গত যি অৰ্থ, আন্ ধাতুৰ সেই অৰ্থ হ'লে দ্বিকৰ্মক হ'ব। যেনে ৰলিং ভিক্ষতে ৰসুধাম্। মানৱকং ধৰ্মং ভাষতে, অভিধত্তে, বক্তীত্যাদি ইতি দ্বিতীয়া।

স্বতন্ত্ৰঃ কৰ্ত্তা ১।৪।৫৪।

ক্ৰিয়ায়াং স্বাতন্ত্ৰ্যেণ ৰিৱক্ষিতোঽৰ্থঃ কৰ্ত্তা স্যাৎ। ক্ৰিয়াত স্বতন্ত্ৰতা দ্বাৰা যি অৰ্থ বিবক্ষিত হয় বা কোৱা হয় তাৰ কৰ্ত্তৃ সংজ্ঞা হয়।

(অৰ্থাৎ ক্ৰিয়া সম্পাদনা কৰাৰ কাৰণে যিয়ে ভাবে বিবক্ষিত হয়, সেই কৰ্ত্তৃ সংজ্ঞা হয়। ক্ৰিয়া সম্পাদকঃ কৰ্ত্তা।)

কিন্তাবৎ কাৰকম্? সাক্ষাত ক্ৰিয়াজনকত্বং কাৰকত্বম্ ষট্ কাৰকানি তদ্ যথা—

কৰ্ত্তা কৰ্মচ কৰণং সম্প্ৰদানং তথৈবচ
অপাদানাধিকৰণে ইত্যাহুঃ কাৰকাণিষট্।।

সাধকতমং কৰণম্ (১।৪।৪২)

ক্ৰিয়াসিদ্ধৌ প্ৰকৃষ্টোপকাৰকং কাৰকং কৰণ সংজ্ঞং স্যাৎ। ক্ৰিয়া সম্পাদনৰ বাবে যি অতিশয় উপকাৰী কাৰক তাক কৰণ বোলে।

কৰ্ত্তৃকৰণয়োস্তৃতীয়া (২।৩।১৮)

অনভিহিতে কৰ্তাৰি কৰণে চ তৃতীয়া স্যাৎ। অনুক্ত কৰ্ত্তা আৰু কৰণত তৃতীয়া বিভক্তি হয়। ৰামেণ ৰাণেন হতো ৱালী। ইতি তৃতীয়া।

কৰ্মণা যমভিপ্ৰৈতি স সম্প্ৰদানম্ (১।৪।৩২)

দানস্য কৰ্মণা যমভিপ্ৰৈতি স সম্প্ৰদান সংজ্ঞং স্যাৎ। দানৰ কৰ্মদ্বাৰা যাক দান দিবলৈ ইচ্ছা কৰে তাক সম্প্ৰদান বোলে।

চতুৰ্থী সম্প্ৰদানে (২।৩।১৩)

সম্প্ৰদান কাৰণে চতুৰ্থী বিভক্তি স্যাৎ। স্বত্ব ত্যাগ কৰি দান কৰিলে তাত সম্প্ৰদান কাৰকে চতুৰ্থী বিভক্তি হয়। যেনে— বিপ্ৰায় গাং দদাতি।

নমঃ স্বস্তিস্বাহাস্বধালংৱষড়্যোগাচ্চ (২।৩।১৬)

এভিৰ্যোগে চতুৰ্থী স্যাৎ। নমঃ, স্বস্তি স্বাহা, স্বধা, অলং আৰু বষট্ শব্দৰ যোগত চতুৰ্থী বিভক্তি হয়। হৰয়ে নমঃ। প্ৰজাভ্যঃ স্বস্তি। অগ্নয়ে স্বাহা, পিতৃভ্যঃ স্বধা। অলমিতি পৰ্য্যাপ্ত্যৰ্থ গ্ৰহণম্। তেন দৈত্যেভ্যো হৰিৰলং প্ৰভুঃ সমৰ্থঃ শক্ত ইত্যাদি। ইতি চতুৰ্থী।

ধ্ৰুৱমপায়েঽপাদানম্ (১।৪।২৪)

অপায়ো বিশ্লেষঃ তস্মিন্ সাধ্যে যদ্ ধ্ৰুৱমৱাধিভূতং কাৰকং তদপাদানং স্যাৎ। স্থিৰ বস্তুৰ পৰা কোন বস্তুৰ বিশ্লেষ বা বিচ্যুতি অথবা অপায় ঘটিলে স্থিৰ বস্তুতে অপাদান কাৰক হয়। যেনে— বৃক্ষাৎ পত্ৰং পততি। ধাৱতো অশ্বাৎ পততি।

অপাদানে পঞ্চমী (২।৩।২৮)

অপাদানে পঞ্চমী স্যাৎ। অপাদান কাৰক বুজালে পঞ্চমী বিভক্তি হয়। যেনে— গ্রামাদায়াতি। ধাৱতোঽশ্বাৎ পততীত্যাদি। ইতি পঞ্চমী।

ষষ্ঠী শেষে (২।৩।৫০)

কাৰক প্রাতিপদিকার্থব্যতিৰিক্তঃ স্বস্বামি ভাৱাদি সম্বন্ধঃ শেষস্তত্র ষষ্ঠী স্যাৎ। কাৰক আৰু প্রাতিপদিকার্থতকৈ ভিন্ন যি স্বস্বামি (জন্য জনক ভাবাদি) সম্বন্ধ তাকে শেষ বোলে। উক্ত শেষত ষষ্ঠী বিভক্তি হয়। ৰাজ্ঞঃ পুৰুষঃ। কর্মাদীনামপি সম্বন্ধমাত্র বিবক্ষায়াং ষষ্ঠ্যেব। যেনে— সগংগতম্। সর্পিযো জানীতে। মাতুঃ স্মৰতি। এধোদকস্যোপস্কুৰুতে। ভজে শম্ভোশ্চৰণয়োঃ।

আধাৰোঽধিকৰণম্ (১।৪।৪৫)

কর্তৃকর্মদ্বাৰা তন্নিষ্ঠ ক্রিয়ায়া আধাৰঃ কাৰকম্ অধিকৰণং স্যাৎ। কর্তা আৰু কর্মৰ দ্বাৰা যি কর্তৃকর্মনিষ্ঠা ক্রিয়াৰ যি আধাৰ কাৰক তাক অধিকৰণ কাৰক বোলে।

সপ্তম্যধিকৰণেচ (২।৩।৩৬)

অধিকৰণে সপ্তমী স্যাৎ। অনুক্ত অধিকৰণত সপ্তমী বিভক্তি হয়। চকাৰাদ্ দূৰান্তিকার্থেভ্যঃ ঔপশ্লেষিকো বৈষয়িকোঽভিব্যাপকশ্চ ইত্যাদিস্ত্রিধা। সূত্রত 'চ' কাৰ থকা হেতুকে দূৰার্থক আৰু অন্তিকার্থক শব্দত সপ্তমী বিভক্তি হ'ব। যেনে কটে আস্তে। স্থাল্যাং পচতি। মোক্ষে ইচ্চাস্তি। সর্ৱাস্মিন্নাত্মাস্তি। ৱনস্য দূৰে অন্তিকেৱা। ইতি সপ্তমী।

।। ইতি কাৰক প্রকৰণম্।।

অথ সমাসপ্রকৰণম্

তত্রাদৌ কেৱল সমাস ঃ

সমাসঃ পঞ্চধা। তত্র সমসনং সমাসঃ। সচ বিশেষ সংজ্ঞা ৱিনির্মুক্তঃ কেৱল সমাসঃ প্রথমঃ। ১। প্রায়েণ পূর্ৱ পদার্থ প্রধানোঽব্যয়ী ভাৱো দ্বিতীয়ঃ। ২। প্রায়েণোত্তৰ পদার্থ প্রধানস্তৎপুৰুষঃ। ৩। তৎ পুৰুষ ভেদঃ কর্মধাৰয়ঃ। কর্মধাৰয় ভেদো দ্বিগুঃ। প্রায়েণান্য পদার্থ প্রধানো বহুব্রীহিশ্চতুর্থঃ। ৪। প্রায়েণোভয় পদার্থ প্রধানো দ্বন্দ্বঃ পঞ্চম।

সমাস পাঁচ প্রকাৰ— ১। কেৱল সমাস, ২। অব্যয়ী ভাৱ সমাস, ৩। তৎপুৰুষ সমাস, ৪। বহুব্রীহি সমাস, ৫। দ্বন্দ্ব সমাস। (একার্থৱাচকতাং প্রাপ্তো ভিন্নার্থকানেক পদ সমূহ সমাসঃ) দুটা বা অধিক পদৰ একপদী কৰণক সমাস বোলে। বিশেষ অর্থাৎ তৎপুৰুষ, অব্যয়ভাৱাদি বিশেষ সংজ্ঞা ৰহিত যি সমাস, তাক কেৱল সমাস বোলে। ১। যি সমাসত প্রায় পূর্ব পদার্থই প্রধান, তাক অব্যয়ীভাৱ সমাস বোলে। ২। যি সমাসত প্রায় উত্তৰ পদার্থই প্রধান তা তৎপুৰুষ সমাস বোলে। ৩। ৪। যি সমাসত আন পদার্থই প্রধান তাক বহুব্রীহি সমাস বোলে। ৫। যি সমাসত উভয় পদার্থই প্রধান তাক দ্বন্দ্ব সমাস বোলে।

সমর্থঃ পদ বিধিঃ (২।১।১)

পদসম্বন্ধী যো বিধিঃ স সমর্থাশ্রিতো বোধ্যঃ। পদসম্বন্ধী যি বিধি সেইটো সমর্থাশ্রিত বা সমাস হয়।

প্রাক্কড়াৰাৎ সমাসঃ (২।১।৩)

"কড়াৰাঃ কর্মধাৰয়ে" ইত্যতঃ প্রাক্ সমাস ইত্যাধিক্রিয়তে।

"কড়াৰাঃ কর্মধাৰয়ে" এই সূত্রৰ পূর্ৱলৈকে সমাসৰ অধিকাৰ হ'ব।

সহসুপা (২।১।৪)

সুপ্ সুপাসহ বা সমস্যতে সমর্থ সুবন্তৰ সৈতে সুবন্ত পদৰ বিকল্পে সমাস হয়। সমাসান্তাৎ প্ৰতিপদিকাত্বেন সুপোলুক্। পৰাৰ্থাভিধানং বৃত্তিঃ। কৃত্তাদ্ধিত সমাসৈকশেৰ সনাদ্যন্ত ধাতুৰূপাঃ পঞ্চবৃত্তয়ঃ। বৃত্ত্যৰ্থাৱবোধকংৱাক্যং বিগ্ৰহঃ। স চ লৌকিকো অলৌকিকশ্চেতি দ্বিধা।

তত্ৰ পূৰ্বং ভূত ইতি লৌকিকঃ। পূৰ্ব অম্ ভূত সু ইত্যলৌকিকঃ। ভূত পূৰ্বঃ। যিয়ে পৰৰ অৰ্থক বুঝায়, তাক বৃত্তি বোলে। সেই বৃত্তি পাঁচ প্ৰকাৰৰ যেনে— কৃৎ, তদ্ধিত, সমাস, একশেষ আৰু সনাদ্যন্ত ধাতুৰূপ। বৃত্তিৰ অৰ্থবোধক বাক্যক বিগ্ৰহ বোলে। সেই বিগ্ৰহ লৌকিক আৰু অলৌকিক ভেদে দুই প্ৰকাৰৰ। "ভূত পূৰ্বে চৰদিতি নিৰ্দেশাৎ ভূত শব্দস্য পূৰ্ব নিপাতঃ", ইৱেন সমাসো ৰিভক্ত্যলোপশ্চ। ইব শব্দৰ সৈতে সমাস হয়, কিন্তু বিভক্তিৰ লোপ নহয়। ৱাগৰ্থৌ ইৱ ৱাগৰ্থাবিব।।

।। ইতি কেৱল সমাসঃ।।

অথ অব্যয়ীভাৱ সমাসঃ

অব্যয়ীভাৱঃ (২।১।৫)

অধিকাৰোহয়ং প্ৰাক্ তৎপুৰুষাৎ। তৎপুৰুষ সমাসৰ পূৰ্বলৈকে অব্যয়ীভাব সমাসৰ অধিকাৰ হ'ব।

অব্যয়ং ৰিভক্তি সমীপ সমৃদ্ধি বৃদ্ধ্যৰ্থভাৱাত্যয়াসম্প্ৰতি শব্দপ্ৰাদুৰ্ভাৱ পশ্চাদ্ যথানুপূৰ্ব্যযৌগপদ্যসাদৃশ্যসম্পত্তিসাফল্যান্তৱচনেযু (২।১।৬)। ৰিভক্ত্যৰ্থাদিষু ৱৰ্তমানমব্যয়ং সুবন্তেনসহ নিত্যং সমস্যতে সোঽব্যয়ীভাৱঃ। প্ৰায়েণাৱিগ্ৰহো নিত্যসমাসঃ। প্ৰায়েণাস্বপদ বিগ্ৰহো ৱা।

বিভক্তি, সমীপ, সমৃদ্ধি, বৃদহ্যৰ্থ, অভাব, অত্যয়, অসম্প্ৰতি, শব্দ, প্ৰাদুৰ্ভাব, পশ্চাৎ, যথা— অৰ্থাৎ যোগ্যতা, বীপ্সা, পদাৰ্থ, অনতি বৃত্তি, সাদৃশ্য, আনুপূৰ্ব্য, যুগপৎ, সাদৃশ্য, সম্পত্তি, সাফল্য আৰু অন্ত অৰ্থত বৰ্তমান যি অব্যয় তাৰ সুৱন্ত পদৰ সৈতে সমাস হয় আৰু সেই সমাস অব্যয়ীভাৱ হয়। ৰিভক্তৌ হৰিঙি অধি ইতি স্থিতে।

প্ৰথমানিৰ্দিষ্টং সমাস উপসৰ্জনম্ (১।২।৪৩)

সমাস শাস্ত্ৰে প্ৰথমানিৰ্দিষ্টম্ সমাস উপসৰ্জন সংজ্ঞং স্যাৎ। সমাস ঘটক সূত্ৰত প্ৰথমানিৰ্দিষ্ট যি পদ তাৰ উপসৰ্জন সংজ্ঞা হয়। (অব্যয়ং বিভক্তি ইত্যাদি সূত্ৰত প্ৰথমান্ত অব্যয় পদ অধি, গতিকে ইয়াৰ উপসৰ্জন সংজ্ঞা হ'ব, হৰিৰ নহয়।

উপসৰ্জনং পূৰ্বম্ (২।২।৩০)

সমাসে উপসৰ্জনং প্ৰাক্ প্ৰয়োজনম্। ইত্যধেঃ প্ৰাক প্ৰয়োগঃ। সমাসত

উপসৰ্জন সংজ্ঞকৰ পূৰ্বত প্ৰয়োগ হয়। সুপোলুক্ একদেশৰিকৃতস্যানন্যত্বাৎ প্ৰাতিপদিক সংজ্ঞায়াং স্বাদ্যুৎপত্তিঃ। অব্যয়ীভাৱশ্চেত্যব্যয়ত্বাৎ সুপোলুক্। অধিহৰি।

অব্যয়ীভাৱশ্চ (২।৪।১৮)

অয়ং নপুংসকং স্যাৎ। অব্যয়ীভাৱ সমাস নপুংসক লিঙ্গ হয়।

নাব্যয়ীভাৱাদতোঽম্ত্বপঞ্চম্যাঃ (২।৪।৮৩)

অদন্তাদব্যয়ীভাবাৎ সুপোনলুক্ তস্য পঞ্চমীং বিনা অমাদেশশ্চ স্যাৎ। অদন্ত অব্যয়ীভাৱ সমাসৰ পৰা সুপৰ লোপ নহয়। কিন্তু পঞ্চমী বিভক্তিৰ বাদে আন বিভক্তিৰ ঠাইত অম্ আদেশ হয়। গাঃ পাতীতি গোপঃ তস্মিন্ ইতি অধিগোপম্।

তৃতীয়াসপ্তম্যোধস্থলম্ (২।৪।২৪)

অদন্তাদব্যয়ীভাবাৎ তৃতীয়া সপ্তম্যোৰ্বহুলমমভাবঃ স্যাৎ। অদন্ত অব্যয়ীভাব সমাসৰ পাচত থকা যি তৃতীয়া আৰু সপ্তমী বিভক্তি তাৰ ঠাইত বহুল প্ৰকাৰত বিকল্পে অম্ভাৱ হয়। যেনে— অধিগোপম্, অধিগোপেন, অধিগোপে বা। কৃষ্ণস্য সমীপম্-উপকৃষ্ণম্। মদ্ৰাণাং সমৃদ্ধিঃ সমুদ্ৰম্। যবনানাং বৃদ্ধিঃ দুৰ্যবনম্। মক্ষিকাণামভাবো নিৰ্মক্ষিকম্। হিমস্যাত্যেয়োঅতিহিমম্। নিদ্ৰা সম্প্ৰতি ন যুজ্যতে ইতি অতিনিদ্ৰম্। হৰিশব্দস্য প্ৰকাশ ইতি হৰি বিষ্ণোঃ পশ্চাদনুধিষ্ণু। যোগ্যতাবীপ্সা পদাৰ্থান্ অতিবৃত্তি সাদৃশ্যানি যথাৰ্থাঃ ৰূপস্য যোগম্ অনুৰূপম্। অৰ্থমৰ্থং প্ৰতি প্ৰত্যৰ্থম্। শক্তিমনতিক্ৰম্য যথাশক্তি।

অব্যয়ীভাবেচাকালে (৬।৩।৮১)

সহস্য সঃ স্যাদব্যয়াভাবে নতুকালে। 'সহ' শব্দৰ ঠাইত 'স' আদেশ হয়, অব্যয়ীভাব সমাসত, কিন্তু কালবাচক হ'লে নহয়। হৰেঃ সাদৃশ্যং সহৰি। জ্যেষ্ঠস্যানুপূৰ্বেনেত্যনুপূৰ্বম্। চক্ৰেন যুগপৎ সচক্ৰম্। সদৃশঃ সখ্যা সসখি।

ক্ষত্ৰানাং সম্পত্তিঃ সক্ষত্ৰম্। তৃণমপি অপৰিত্যজ্য সতৃণমত্তি। অগ্নিগ্ৰন্থ পৰ্য্যন্তমধীতে সাগ্নি।

নদীভিশ্চ (২।১।২০)

নদীভিঃ সহ সংখ্যা সমস্যতে। নদীবাচক সুবন্ত পদৰ লগত সংখ্যাবাচক সমৰ্থসুবন্তৰ বিকল্পে সমাস হয়। সমাহাৰে চায়মিষ্যতে। এই নদীবাচক সমাস সমাহাৰ অৰ্থত হ'ব। পঞ্চগঙ্গম। দ্বিযমুনম্।

তদ্ধিতা ঃ (৪।১।৭৬)

আপঞ্চমসমাপ্তেৰধিকাৰোঽয়ম্। পঞ্চম অধ্যায় সমাপ্তি পৰ্যন্ত এই সূত্ৰৰ অধিকাৰ হ'ব।

অব্যয়ীভাবেশৰৎপ্ৰভৃতিভ্য ঃ (৫।৪।১০৭)

শৰদাদিভ্যষ্টচ্ স্যাৎ সমাসন্তোঽব্যয়ীভাবে। শৰদাদি শব্দৰ পৰা সমাসান্তত 'টচ্' প্ৰত্যয় হয়, অব্যয়ীভাব সমাসত। শৰদং সমীপম্ উপশৰদম্।

জৰায়া জৰস্চ ঃ

জৰা শব্দৰ ঠাইত জৰস্ আদেশ হয়, চ কাৰ যোগে টচ্ প্ৰত্যয়ো হয় অব্যয়ীভাৱ সমাসত। উপজৰসমিত্যাদি।

অনশ্চ (৫।৪।১০৮)

অন্নন্তাদব্যয়ীভাৱাৎ টচ্ স্যাৎ। অন্ অন্ত অব্যয়ীভাৱ সমাসৰ পৰা টচ্ প্ৰত্যয় হয়।

নস্তদ্ধিতে (৬।৪।১৪৪)

নান্তস্য ভস্য টেৰ্লোপস্তদ্ধিতে। নান্ত 'ভ' সংসংজ্ঞৰত যি টি তাৰ লোপ হয়, তদ্ধিত প্ৰত্যয় পিছত থাকিলে। উপৰাজম্, অধ্যাত্মন্।

নপুংসকাদন্যতৰস্যাম্ (৫।৪।১০৯)

অন্নন্তং যৎ ক্লীৰং তদন্তাদব্যয়ীভাৱট্টজ্ বা স্যাৎ। অনন্ত যি নপুংসক

তদন্ত যি অব্যয়ীভাৱ সমাস তাৰ পৰা বিকল্পে টচ্ প্ৰত্যয় হয়। উপচৰ্মম্। উপচৰ্ম।

ঝয়ঃ (৫।৪।১১১)

ঝয়ন্তাদব্যয়ীভাবাট্টজ্ৱা স্যাৎ। ঝয়ন্ত অব্যয়ীভাৱ সমাসৰ পৰা বিকল্পে টচ্ প্ৰত্যয় হয়। উপসমিধম্। উপসমিৎ।

।। ইতি অব্যয়ীভাব সমাসঃ।।

অথ তৎপুৰুষ সমাসঃ

তৎপুৰুষ (২।১।২২)

অধিকাৰোঽয়ং প্ৰাক্ বহুব্ৰীহেঃ। বহুব্ৰীহি সমাসৰ পূৰ্বলৈকে তৎপুৰুষ সমাসৰ অধিকাৰ।

দ্বিগুশ্চ (২।১।২৩)

দ্বিগুৰপি তৎপুৰুষ সংজ্ঞকঃ স্যাৎ। দ্বিগু সমাসো তৎপুৰুষ সংজ্ঞক হয়।

দ্বিতীয়াশ্ৰিতাতীত পতিত গতাত্যন্ত প্ৰাপ্তাপন্নৈঃ (২।১।১৪)

দ্বিতীয়ান্তং শ্ৰিতাদি প্ৰকৃতিকৈঃ সুবন্তৈঃ সহ ৱা সমস্যতে সচ তৎপুৰুষ।। দ্বিতীয়ান্ত পদৰ শ্ৰিত, অতীত, পতিত, গত, অত্যন্ত প্ৰাপ্ত আৰু আপন্ন সুবন্ত পদৰ সৈতে বিকল্পে সমাস হয়, আৰু তাক তৎপুৰুষ বোলে। যেনে— কৃষ্ণং শ্ৰিতঃ — কৃষ্ণশ্ৰিত ইত্যাদি।

তৃতীয়া তৎকৃতাৰ্থেগুণৱচনেন (২।১।৩০)

তৃতীয়ান্তং তৃতীয়ান্তাৰ্থকৃত গুণৱচনেনাৰ্থেন চ সহ ৱা প্ৰাগ্ৱৎ। তৃতীয়ান্ত পদৰ তৃতীয়ান্তাৰ্থকৃত গুণৱাচক শব্দৰ সৈতে আৰু অৰ্থ শব্দৰ সৈতে সমাস হয় বিকল্পে। শঙ্কুলয়া খণ্ডঃ — শঙ্কুলাখণ্ডঃ। ধান্যেনাৰ্থো ধান্যাৰ্থঃ।। তৎ কৃতোতি কিম্? অক্ষ্ণাকাণঃ।

কৰ্তৃকৰণে কৃতা বহুলম্ (২।১।৩২)

কৰ্তাৰি কৰণে চ তৃতীয়া কৃদন্তেন বহুলং প্ৰাগ্ৱৎ। কৰ্তা আৰু কৰণত হোৱা তৃতীয়ান্ত পদৰ সৈতে কৃদন্ত পদৰ সমাস হয়। বহুল প্ৰকাৰে সেই তৎপুৰুষ সমাস হয়। যেনে— হৰিণাত্ৰাতো হৰিত্ৰাতঃ। নখৈৰ্ভিন্নো নখভিন্নঃ।

চতুৰ্থী তদৰ্থাৰ্থবলিহিত সুখৰক্ষিতৈঃ (২।১।৩৬)

চতুৰ্থ্যন্তাৰ্থায় যদ্ তদ্বাচিনা, অৰ্থাজ্জিদভিশ্চ চতুৰ্থ্যন্তং ৱা প্ৰাগ্ৱৎ।। চতুৰ্থীৰ অৰ্থৰ কাৰণে যি তদ্বাচক সমৰ্থ সুবন্তৰ সৈতে আৰু অৰ্থ, বলি, হিত, সুখ আৰু ৰক্ষিত সমৰ্থ সুবন্ত পদৰ সৈতে বিকল্পে চতুৰ্থন্ত পদৰ সমাস হয়। যূপায় দাৰু যূপদাৰু।

তদৰ্থেন প্ৰকৃতি বিকৃতি ভাৱ এৱেষ্টঃ তেনেহ ন ৰন্ধনায় স্থালি (বাৰ্ত্তিক)

অৰ্থেন নিত্যসমাসো ৱিশেষ্য লিঙ্গতা চেতি ৱক্তব্যম্।। (বাৰ্ত্তিক)

অৰ্থ শব্দৰ সৈতে যুক্ত হ'লে নিত্য সমাস হয়, আৰু বিশেষ্য শব্দৰ লিঙ্গ হয়। দ্বিজাৰ্থঃ সূপঃ। দ্বিজাৰ্থাযৱাগুঃ দ্বিজাৰ্থং পয়ঃ। ভূতৱলিঃ। গোহিতম্। গোসুখম্। গোৰক্ষিতম্।

পঞ্চমীভয়েণ (২।১।৩৭)

পঞ্চম্যন্তং ভয় শব্দেন সুবন্তেন সমস্যতে ইত্যৰ্থঃ। ভয় প্ৰকৃতিক সম অৰ্থ সুৱন্ত সৈতে পঞ্চম্যন্ত শব্দৰ বিকল্পে সমাস হয়। চোৰাদ্ ভয়ম্ চোৰভয়ম্।

স্তোকান্তিকদূৰাৰ্থকৃচ্ছ্ৰানি ক্তেন (২।১।৩৯)

স্তোক অন্তিক দূৰ এতদৰ্থকানি কৃচ্ছ এতানি পঞ্চম্যন্তানি ক্ত প্ৰত্যয়ান্তেন সমস্যত ইত্যৰ্থঃ। ক্ত প্ৰত্যয়ান্ত সমৰ্থ সুৱন্ত শব্দৰ সৈতে পঞ্চমী অৰ্থে ব্যবহৃত স্তোকাৰ্থক, অন্তিকাৰ্থক, দূৰাৰ্থক আৰু কৃচ্ছ্ৰ শব্দৰ তৎপুৰুষ সমাস হয়।

পঞ্চম্যাঃ স্তোকাদিভ্যঃ (৬।৩।২)

অলুক্ উত্তৰপদে। উত্তৰপদ পাচত থাকিলে স্তোকাদি শব্দৰ পাচত থকা পঞ্চমী বিভক্তিৰ লোপ নহয়। স্তোকান্মুক্তঃ। অন্তিকাদাগতঃ। অভ্যাসাদাগতঃ। দূৰাদাগতঃ। কৃচ্ছ্ৰাদাগতঃ।

ষষ্ঠী (২।২।৮)

ষষ্ঠ্যন্ত সুবন্তেন সমস্যতে স তৎপুৰুষঃ। সমৰ্থ সুবন্ত পদৰ সৈতে ষষ্ঠ্যন্ত পদৰ তৎপুৰুষ সমাস হয়। ৰাজপুৰুষঃ।।

দিক্সংখ্যেসংজ্ঞায়াম্ (২।১।৫০)

সংজ্ঞায়ামেৱেতি নিয়মাৰ্থং সূত্ৰম্। দিক্সংখ্যে সমানাধিকৰণেন সুবন্তেন সমস্যেতে স তৎপুৰুষ ইত্যৰ্থঃ। যেনে সপ্তৰ্ষয়ঃ। পঞ্চব্ৰাহ্মণাঃ।

তদ্ধিতাৰ্থোত্তৰপদ সমাহাৰে চ (২।১।৫১)

তদ্ধিতাৰ্থে বিষয়ে উত্তৰ পদে চ পৰতঃ সমাহাৰে ৱাচ্যে দিক্সংখ্যে প্ৰাগৱৎ। তদ্ধিতাৰ্থ বিষয়ত, সমাহাৰ অৰ্থত আৰু উত্তৰপদ পাচত থাকিলে দিক্বাচক আৰু সংখ্যাবাচক শব্দৰ বিকল্পে তৎপুৰুষ সমাস হয়।

দ্বন্দ্ব তৎপুৰুষয়োৰুত্তৰ পদে নিত্য সমাস ৱচচনম্ (বাৰ্ত্তিক)

উত্তৰ পদ পাচত থাকিলে দ্বন্দ্ব ও তৎপুৰুষৰ নিত্য সমাস হয়।

গোৰতদ্ধিত লুকি (৫।৪।৯২)

গোऽন্তাত্তৎপুৰুষাৎ টচ্ স্যাৎ সমাসান্তো, ন তু তদ্ধিত লুকি। যেনে পঞ্চগৱধনঃ।

তৎপুৰুষঃ সমানাধিকৰণঃ কৰ্মধাৰয়ঃ (১।২।৪২)

সমানাধিকৰণানেকপদাবয়বক তৎপুৰুষঃ কৰ্মধাৰয় সংজ্ঞকো ভৱতীত্যৰ্থঃ।

সংখ্যাপূৰ্ৱোদ্বিগুঃ (২।১।৫২)

তদ্ধিতাৰ্থেতত্ৰোক্তস্ত্ৰিবিধঃ সংখ্যা পূৰ্ৱো দ্বিগু সংজ্ঞঃ স্যাৎ। তদ্ধিতাৰ্থঃ উত্তৰপদ সমাহাৰে চ' এই সূত্ৰৰ দ্বাৰা বিহিত সংখ্যাপূৰ্বক সমাসকে দ্বিগু সমাস বোলে।

দ্বিগুৰেকবচনম্ (২।৪।১)

দ্বিগ্বৰ্থঃ সমাহাৰঃ একৱৎ স্যাৎ।

স নপুংসকম্ (২।৪।১৭)

সমাহাৰে দ্বিগুৰ্দ্বন্দশ্চ নপুংসকং স্যাৎ। যেনে— পঞ্চানাং গৱাং সমাহাৰঃ পঞ্চগৱম্।

বিশেষণং ৱিশেষ্যেণ বহুলম্ (২।১।৫৭)

ভেদকং সমানাধিকৰণেন ভেদ্যেন বহুলং প্ৰাগ্ৱৎ। সমানাধিকৰণ সমৰ্থ সুবন্ত সৈতে বিশেষণ আৰু বিশেষ্যৰ বহুল প্ৰকাৰে সমাস হয়। নীলমুৎপলম্ নীলোৎপলম্। বহুলগ্ৰহণাৎ ক্বচিন্নিত্যম্। কৃষ্ণসৰ্পঃ। কচিন্ন ৰামো জামদগ্ন্যঃ।

উপমানানি সামান্যৱচনৈঃ (২।১।৫৫)

উপমানোপমেয় সাধাৰণ ধৰ্ম বিশিষ্টৱাচিভি সমানাধিকৰণৈঃ সমস্যন্তে স তৎপুৰুষঃ ইত্যৰ্থঃ। যেনে— ঘন ইব শ্যামো ঘনশ্যামঃ।

শাকপাৰ্থিৱাদীনাং সিদ্ধয়ে উত্তৰপদলোপ-স্যোপসংখ্যানম্ (ৱাৰ্ত্তিক)

শাকপাৰ্থিবাদি শব্দসমূহ নিষ্পন্ন কৰিবৰ কাৰণে উত্তৰ পদৰ লোপ হয়। শাকপ্ৰিয়ঃ পাৰ্থিবঃ শাকপাৰ্থিবঃ। দেৱপূজকোৱ্ৰাহ্মণো দেৱ ব্ৰাহ্মণঃ।

নঞ্ (২।২।৬)

নঞ্ সুপাসহ সমস্যতে। নঞৰ সমৰ্থ বুজালে সুবন্ত শব্দৰ সৈতে বিকল্পে নঞ্ তৎপুৰুষ সমাস হয়।

নলোপো নঞঃ (৬।৩।৩৭)

নস্য লোপঃ উত্তৰপদে, উত্তৰপদ পাচত থাকিলে নঞ্ সমাসৰ যি নকাৰ তাৰ লোপ হয়। ন ব্ৰাহ্মণঃ অব্ৰাহ্মণঃ।

কুগতিপ্ৰাদয়ঃ (২।২।২৮)

এতে সমৰ্থেন নিত্যং সমস্যন্তে। কু, গতিসংজ্ঞক আৰু প্ৰাদিৰ সমৰ্থ সুবন্তৰ সৈতে নিত্য সমাস হয়। কুৎসিতঃ পুৰুষঃ কুপুৰুষঃ।

প্ৰাদয়োগতাদ্যৰ্থে প্ৰথময়া (ৱাৰ্ত্তিক)

গত আদি অৰ্থত প্ৰ আদি উপসৰ্গবিলাকৰ প্ৰথমান্ত পদৰ সৈতে নিত্যই সমাস হয়। প্ৰগত আচাৰ্য্যঃ প্ৰাচাৰ্য্যঃ।

গোস্ত্ৰিয়োৰুপসৰ্জনস্য (১।২।৪৮)

উপসৰ্জনং যো গো শব্দঃ স্ত্ৰী প্ৰত্যয়ান্তশ্চ তদন্তস্য প্ৰাতিপদিকস্য হ্ৰস্বঃ স্যাৎ। যেনে— অতিমালঃ।

নিৰাদয়ঃ ক্ৰান্তাদ্যৰ্থে পঞ্চম্যাঃ (ৱাৰ্ত্তিক)

ক্ৰান্তাদি অৰ্থত নিৰ্ আদিৰ পঞ্চম্যন্ত পদৰ সৈতে নিত্য সমাস হয়। যেনে— নিষ্ ক্ৰান্তঃ/নিষ্ক্ৰান্তঃ কৌশাম্ব্যাঃ নিষ্কৌশাম্বিঃ।

তত্ৰোপপদং সপ্তমীস্থম্ (৩।১।৯২)

সপ্তম্যন্তে পদে কৰ্মনীত্যাদৌ বাচ্যত্বেন স্থিতং যৎ কুম্ভাদি তদ্‌বাচকং পদমুপপদ সংমং স্যাৎ।

উপপদমতিঙ্ (২।২।১৯)

উপপদং সুবন্তং সমৰ্থেন নিত্যং সমস্যতে। উপপদ সংজ্ঞক সুবন্তপদৰ তিঙন্ত ভিন্ন সমাৰ্থক সুবন্তপদৰ সৈতে নিত্য সমাস হয়।

অতিঙন্তশ্চায়ং সমাসঃ। যেনে— কুম্ভং কৰোতীতি কুম্ভকাৰঃ। অতিঙ্ কিম্? মা ভৱান্ ভুৎ। মাঙিলুঙিতি সপ্তমী নিৰ্দেশান্মাঙুপপদম্।

ৰাজাহঃসখিভ্যষ্টচ্ (৫।৪।৯১)

এতদন্তাৎ তৎপুৰুষাট্টচ্ স্যাৎ। ৰাজন্ শব্দান্ত, অহন্ শব্দান্ত আৰু সখি শব্দান্ত যি তৎপুৰুষ সমাস হয় তাৰ অন্তত টচ্ প্ৰত্যয় হয়। যেনে— পৰমৰাজ।

ত্ৰেস্ত্ৰয়ঃ (৬।৩।৪৮)

ত্ৰিশব্দস্য ত্ৰয়ম্ আদেশঃ স্যাৎ পূৰ্বৱিষয়ে। ত্ৰি শব্দৰ ঠাইত ত্ৰয়স্ আদেশ হয়, সংখ্যাবাচক শব্দ পাচত থাকিলে, কিন্তু বহুব্ৰীহি সমাস আৰু অশীতি শব্দ পাচত থাকিলে নহয়। ত্ৰয়োদশ, ত্ৰয়োবিংশতিঃ, ত্ৰয়স্ত্ৰিশৎ।

দ্বিগুপ্ৰাপ্তাপন্নালম্প্ৰৱৰ্গতিসমাসেষু প্ৰতিযেধোৱাচ্যঃ (ৱাৰ্ত্তিক)

দ্বিগুসমাস আৰু প্ৰাপ্ত, আপন্ন, অলম্ পূৰ্বক সমাস আৰু গতিসমাসৰ পৰপদৰ নিচিনা লিঙ্গ নহয়। যেনে— পঞ্চসু কপালেষু সংস্কৃত পঞ্চকপালঃ পুৰোত্ৰাশঃ।

।। ইতি তৎপুৰুষ সমাসঃ।।

অথ বহুব্ৰীহি সমাসঃ

শেষো বহুব্ৰীহিঃ (২।২।২৩)

অধিকাৰোঽয়ং প্ৰাক্ দ্বন্দ্বাৎ। দ্বন্দ্ব সমাসৰ পূৰ্বলৈকে বহুব্ৰীহি সমাসৰ অধিকাৰ হয়।

অনেকমন্যপদাৰ্থে (২।২।২৪)

অনেকং প্ৰথমান্তমন্যস্য পদস্যাৰ্থে বৰ্ত্তমানং বা সমস্যতে স বহুব্ৰীহিঃ। আন পদাৰ্থত বৰ্ত্তমান যি অনেক প্ৰথমান্ত পদ তাৰ পৰস্পৰ বিকল্পে সমাস হয় তাক বহুব্ৰীহি সমাস বোলে।

সপ্তমী ৰিশেষণে বহুব্ৰীহৌ (২।২।৩৫)

সপ্তম্যন্তং ৰিশেষণং চ বহুব্ৰীহৌ পূৰ্ৱং স্যাৎ। অত এব জ্ঞাপকাদ্ ব্যধিকৰণপদো বহুব্ৰীহিঃ। সপ্তম্যন্তপদ আৰু বিশেষণৰ বহুব্ৰীহি সমাসত পূৰ্বত প্ৰয়োগ হয়।

হলদন্তাৎ সপ্তম্যাঃ সংজ্ঞায়াম্ (৬।৩।৯)

হলন্তাদদন্তাচ্চ সপ্তম্যাঃ অলুক্। হলন্ত আৰু অদন্ত শব্দৰ পাচত থকা যি সপ্তমী বিভক্তি তাৰ লোপ নহয় সংজ্ঞা অৰ্থত। কণ্ঠেকালঃ। প্ৰাপ্তং উদকং যং স প্ৰাপ্তোদকো গ্ৰামঃ। ঊঢ়ৰথোনৈড়্বান্। উপহৃত পশুৰুদ্ৰঃ। উদ্ধৃতৌদনা স্থালী। পীতাম্বৰোহৰিঃ। ৰীৰপুৰুষকো গ্ৰামঃ।

নঞোঽস্ত্যৰ্থানাং ৰাচ্যো বা চোত্তৰ পদ লোপঃ (ৰাৰ্ত্তিক)

নঞঃ পৰেষামস্ত্যৰ্মৰাচিনাং সুবন্তানাং বহুব্ৰীহিৰ্বাচ্যঃ। তত্ৰাস্ত্যৰ্থ ৰাচিনামুত্তৰ পদ ভূতানাং লোপস্য বা বক্তব্যঃ ইত্যৰ্থঃ।

নঞ্‌ৰ পাচত থকা অস্ত্যৰ্থ বাচক সুবন্ত পদৰ সৈতে বহুব্ৰীহি সমাস

হয়, আৰু উত্তৰপদস্থ অস্ত্যৰ্থক শব্দৰ বিকল্পে প্লেলাপ হয়। যেনে— অবিদ্যমান পুত্ৰঃ — অপুত্ৰঃ।

সংখ্যাসুপূৰ্ৱস্য (৫।৪।১৪০)

পাদস্যলোপঃ স্যাৎ সমাসন্তৌ বহুব্ৰীহৌ। সংখ্যা আৰু সুপূৰ্বক যি পাদ শব্দ তাৰ সমাসান্ত লোপ হয়, বহুব্ৰীহি সমাসত। যেনে— দ্বিপাৎ, সুপাৎ।

উদ্বিভ্যাংকাকুদস্য (৫।৪।১৪৮)

উদ্বিভ্যাংপৰস্য কাকুদস্য লোপ স্যাৎ বহুব্ৰীহৌ। উদ্ আৰু বি উপসৰ্গৰ পাচত থকা যি কাকুদ্ শব্দ তাৰ লোপ হয় বহুব্ৰীহি সমাসত। উৎকাকুৎ, ৱিকাকুৎ।

পূৰ্ণাদ্বিভাষা (৫।৪।১৪৯)

পূৰ্ণাৎ পৰস্য কাকুদস্য লোপো বা স্যাদ্ ইত্যৰ্থঃ। পূৰ্ণ শব্দৰ পাচত থকা যি 'কাকুদ' শব্দ তাৰ সমাসান্ত লোপ হয় বহুব্ৰীহি সমাসত বিকল্পে। পূৰ্ণকাকুৎ। পূৰ্ণকাকুদঃ।

সুহৃদদুৰ্হৃদৌমিত্ৰামিত্ৰয়োঃ (৫।৪।১৫০)

সুদুৰ্ভ্যাং হৃদয়স্য হৃদ্‌ভাৰো নিপাত্যতে। মিত্ৰ আৰু অমিত্ৰ শব্দ থাকিলে হৃদয় শব্দৰ ঠাইত নিপাতনত হৃদ্ ভাব হয়। সুহৃৎ-মিত্ৰম্। দুৰ্হৃদ্-অমিত্ৰঃ।

নিষ্ঠা (২।৩।৩৯)

নিষ্ঠান্তং বহুব্ৰীহৌ পূৰ্ৱং স্যাৎ। বহুব্ৰীহি সমাসত নিষ্ঠান্ত শব্দৰ পূৰ্বত প্ৰয়োগ হয়। যুক্তযোগঃ।

শেষাদ্বিভাষা (৫।৪।১৫৪)

অনুক্ত সমাসান্তাদ্ বহুব্ৰীহেঃ কব্বা। শেষাধিকাৰস্থ অনুক্ত সমাসান্ত বহুব্ৰীহি সমাসত বিকল্পে কপ্ প্ৰত্যয় হয়। যেনে— মহাযশস্কঃ। মহাযশাঃ।

।। ইতি বহুব্ৰীহি সমাসঃ।।

অথ দ্বন্দ্বঃ সমাসঃ

চার্থে দ্বন্দ্বঃ (২।২।২৯)

অনেকং সুবন্তং চার্থে বৰ্ত্তমানং বা সমস্যতে স দ্বন্দ্বঃ। চকাৰাৰ্থত বৰ্ত্তমান যি অনেক সুবন্তপদ তাৰ বিকল্পে দ্বন্দ্ব সমাস হয়। সমুচ্চয়ান্বাচয়েতৰেতৰযোগসমাহাৰাশ্চাৰ্থাঃ তত্র ঈশ্বৰং গুৰুং চ ভজস্বেতি পৰস্পৰ নিৰপেক্ষস্যানেকস্যৈকস্মিন্নন্বয়ঃ সমুচ্চয়ঃ। চকাৰৰ অৰ্থ সমুচ্চয়, অন্বাচয়, ইতৰেতৰ যোগ আৰু সমাহাৰ।

পৰস্পৰ নিৰপেক্ষ অনেকপদৰ এটাৰ অন্বয় বা সম্বন্ধ হ'লে তাক সমুচ্চয় বোলে। মিলিত শব্দৰ সম্বন্ধক ইতৰেতৰ যোগ দ্বন্দ্ব বোলে। সংজ্ঞা পৰিভাষাৰ্থমিতি সমূহঃ সমাহাৰঃ। অনেক পদাৰ্থ সমূহক সমাহাৰ দ্বন্দ্ব বোলে।

দ্বন্দ্বে ঘি (২।২।৩২)

দ্বন্দ্বে ঘি সংজ্ঞং পূৰ্বং স্যাৎ। দ্বন্দ্ব সমাসত ঘি সংজ্ঞকৰ পূৰ্ব নিপাত হয়। হৰিশ্চ হৰশ্চ হৰিহৰৌ।

অজাদ্যদন্তম্ (২।২।৩৩)

ইদং দ্বন্দ্বে পূৰ্বং স্যাৎ। দ্বন্দ্ব সমাসত অজাদি আৰু অদন্তৰ পূৰ্ব নিপাত হয়। ঈশকৃষ্ণৌ।

পিতামাত্রা (১।২।৭০)

মাত্রা সহোক্তৌ পিতা বা শিষ্যতে। মাতৃ শব্দৰ সৈতে পিতৃ শব্দৰ দ্বন্দ্ব সমাস হ'লে বিকল্পে পিতৃ শব্দৰ শেষ থাকে। যেনে— মাতা চ পিতা চ পিতৰৌ বা মাতাপিতৰৌ।

দ্বন্দ্বশ্চ প্ৰাণিতূৰ্য্যসেনাঙ্গানাম্ (২।৪।২)

এষাং দ্বন্দ্ব একবৎ স্যাৎ। প্ৰাণি অঙ্গ, তূৰ্য্যাঙ্গ আৰু সেনাঙ্গ বাচক দ্বন্দ্বসমাস একবৎ হয়। যেনে— পানি চ পাদৌ চ পানিপাদম্।

।। ইতি বহুব্রীহি সমাসঃ।।

অথ সমাসান্ত প্ৰকৰণম্

অক্ষ্ণোঽদৰ্শনাৎ (৫।৪।৭৬)

অচক্ষু পৰ্য্যায়াদক্ষ্ণোঽচ্ স্যাৎ সমাসান্তঃ চকু পৰ্য্যায়ক ভিন্ন যি অক্ষি সম্বন্ধীয় শব্দান্ত সমাস তাৰ পৰা অচ্ প্ৰত্যয় হয়। গবামক্ষীব গবাক্ষঃ।

উপসৰ্গাদধ্বনঃ (৫।৪।৮৫)

উপসৰ্গৰ পাচত থকা যি অধ্বন্ বা পথবাচক শব্দ তাৰ পৰা অচ্ প্ৰত্যয় হয়। প্ৰগতোঽধ্বানং প্ৰাধ্বো ৰথঃ।

ন পূজনাৎ (৫।৪।৫৯)

পূজনাৰ্থাৎ পৰেভ্যঃ সমাসন্ত ন স্যুঃ। পূজনাৰ্থক শব্দৰ পৰা সমাসান্ত প্ৰত্যয় নহয়। সুৰাজা অতিৰাজা।

ইতি সমাসান্তাঃ।

।। ইতি সমাস প্ৰকৰণম্।।

অথ অপত্যাধিকাৰ প্ৰকৰণম্

১। স্ত্ৰীপুংসাভ্যাংনঞ্স্নঞৌ ভৱনাৎ (৪।১।৮৭)

'ধ্যান্যান্যাং ভৱনে' ইত্যতঃ প্ৰাগৰ্থেষু স্ত্ৰী পুংসাভ্যাং ক্ৰমান্নঞ্ স্নঞৌ স্তঃ।

'ধান্যান্যাং ভৱনে' (ক্ষেত্ৰে এই সূত্ৰৰ পূৰ্ব অৰ্থত বিকল্পে স্ত্ৰী শব্দ আৰু পুমস্ শব্দৰ ঠাইত যথাক্ৰমে নঞ্ আৰু স্নঞ্ প্ৰত্যয় হয়। যেনে — স্ত্ৰৈনঃ, পৌংস্নঃ।

২। তস্যাপত্যম্ (৪।১।৯২)

ষষ্ঠ্যন্তাৎ কৃতসন্ধেঃ সমৰ্থাদ্ অপত্যেঽৰ্থে উক্তাঃ ৰক্ষ্যমানাশ্চ প্ৰত্যয়াঃ বা স্যুঃ। অৰ্থাৎ ষষ্ঠ্যন্ত কৃত সুবন্তৰ পৰা অপত্য অৰ্থত উক্ত (অন্-ন্য-নঞ্-স্নঞ্) প্ৰভৃতি আৰু ইঞ্ আদি প্ৰত্যয়বিলাক বিকল্পে হয়।

৩। ওৰ্গুণ (৬।৪।১৪৬)

উৰৰ্ণান্তস্য ভস্য ভগুণ স্তদ্ধিতে। তদ্ধিত প্ৰত্যয় পিছত থাকিলে উবৰ্ণান্ত ভ সংজ্ঞক শব্দৰ গুণ হয়। যেনে — উপগোৰপত্যম্ - ঔপগৰঃ।

৪। অপত্যং পৌত্ৰপ্ৰভৃতিগোত্ৰম্ (৪।১।১৬২)

অপত্যত্বেন বিৰক্ষিতং পৌত্ৰাদি গোত্ৰং সংজ্ঞং স্যাৎ। অপত্যত্ব বুজাবৰ কাৰণে যি পৌত্ৰ, প্ৰপৌত্ৰ আদি শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা হয় তাৰ গোত্ৰ সংজ্ঞা হয়।

৫। একো গোত্ৰে (৪।১।৯৩)

গোত্ৰে এক এবাপত্য প্ৰত্যয়ঃ স্যাৎ, গোত্ৰত এটাই মাত্ৰ প্ৰত্যয় হয়।

যেনে — উপগোৰ্গোত্ৰাপত্যম্ - ঔপগবঃ।

৬। গৰ্গাদিভ্যে যঞ্ (৪।১।১০৫)

গোত্ৰপত্যে। গোত্ৰাপত্য বুজালে ষষ্ঠ্যন্ত গৰ্গাদি সুবন্ত শব্দৰ পিছত যঞ্ প্ৰত্যয় হয়। যেনে — গৰ্গস্য গোত্ৰাপত্যং গাৰ্গ্যঃ। ৱাৎস্যঃ।

৭। অত ইঞ্ (৪।১।৯৫)

অপত্যেঽৰ্থে। অপত্য অৰ্থত অদন্ত প্ৰাতিপদিকৰ পিছত ইঞ্ প্ৰত্যয় হয়। যেনে — দাক্ষিঃ।

৮। ৱাহ্বাদিভ্যশ্চ (৪।১।৯৬)

অপত্য অৰ্থত বাহু আদি শব্দৰ পিছত ইঞ্ প্ৰত্যয় হয়। ৱাহৱিঃ। ঔডুলোমিঃ।

৯। শিৱাদিভ্যেঽণ্ (৪।১।৯৬)

অপত্যে। অপত্য অৰ্থত শিৱাদি শব্দৰ উত্তৰ অন্ প্ৰত্যয় হয়।

যেনে—শৈৱঃ। গাঙ্গঃ।

১০। মাতুৰুৎসংখ্যাসম্ভদ্ৰপূৰ্বায়াঃ (৪।১।১১৫)

সংখ্যাদি পূৰ্বস্য মাতৃশব্দস্য আদেশঃ স্যাৎ অন্ প্ৰত্যয়শ্চ। সংখ্যাদি পূৰ্বক মাতৃ শব্দৰ উত্তৰ অন্ প্ৰত্যয় হয় আৰু উৎ আদেশ হয়। দ্বৈমাতুৰঃ। ষাণ্মাতুৰঃ।

১১। স্ত্ৰীভ্যো ঢক্ (৪।১।১২০)

স্ত্ৰী প্ৰত্যয়ান্তেভ্যো ঢক্ স্যাৎ। স্ত্ৰীপ্ৰত্যয়ান্ত শব্দৰ উত্তৰ ঢক্ প্ৰত্যয় হয়। যেনে — বৈনতেয়ঃ।

১২। ৰেবত্যাদিভ্যষ্ঠক্ (৪।১।১৪৬)

অপত্য অৰ্থত বেৰতী আদি শব্দৰ ঠক্ প্ৰত্যয় হয়।

১৩। ঠস্যেকঃ (৭।৩।৫০)

অঙ্গাত পৰস্য ঠস্যেকাদেশঃ স্যাৎ। অঙ্গৰ পাছত থকা যি ঠক্ প্ৰত্যয় তাৰ ঠাইত ইক্ আদেশ হয়। যেনে — ৰৈবতিকঃ।

১৪। জনপদশব্দাৎক্ষত্ৰিয়াদঞ্ (৪।১।১৬৮)

জনপদক্ষত্ৰিয় বাচকাচ্ছব্দাদঞ্ স্যাদপত্যয়ে। জনপদবাচক ক্ষত্ৰিয় শব্দৰ পাছত অঞ্ প্ৰত্যয় হয়, অপত্য অৰ্থ বুজালে । যেনে — পাঞ্চালঃ।

।। ইতি অপত্যাধিকাৰ প্ৰকৰণম্।।

সহায়ক গ্ৰন্থ

১। লঘুসিদ্ধান্ত কৌমুদী, শ্ৰীবৰদৰাজ আচাৰ্য্য কৃত, মোতিলাল বনাৰসী দাস, দিল্লী।

২। লঘুসিদ্ধান্ত কৌমুদী, শ্ৰীৰমনী কান্ত দেৱ শৰ্মা, ৰোহিনী প্ৰকাশন, বৰ্ণাচল, গুৱাহাটী, ১৯৯৮ ইং।

৩। পাণিনীয়ম্, A Higher Sanskrit Grammar and Composition., Dr. Prabodh Ch. Lahiri and Pandit Hrishikesh Shastri, Sanskrit Pustak Bhandar, Calcutta-6, 1979.

৪। Helps to the Study of Sanskrit, Janakinath Sastri, Indian Book Company, Calcutta-7, A-20, Coolege Street Market, 1978.

৫। বৈয়াকৰণসিদ্ধান্তকৌমুদী, ম. ম. পণ্ডিত গিৰিধৰ শৰ্মা চতুৰ্বেদঃ, ম. ম. পণ্ডিত পৰমেশ্বৰনন্দশৰ্মা ভাস্কৰঃ, মোতিলাল বনাৰসী দাস, দিল্লী, ১৯৭৯।